

Hlas dítěte v náhradní rodinné péči a jak mu naslouchat

Autorský tým: Terezie Pemová, Radek Ptáček, Miloslav Macela

Obsah

1	Předmluva	2
2	Úvod – současná situace v oblasti naplňování práv dětí v náhradních formách péče	3
3	Legislativní zakotvení práv dětí	5
4	Práce s identitou dítěte, s jeho minulostí a budoucností	10
5	Vztahy dítěte k vlastním rodičům a dalším blízkým osobám	16
6	Dítě jako aktivní účastník rozhodovacích procesů	19
7	Komunikace s dítětem	23
8	Důležitá témata v náhradní rodinné péči	29
8.1	Postoje v případech střetu zájmu dítěte a dospělého (jak se těchto střetů vyvarovat)	29
8.2	Práce s pocity ztráty, obav, nízkým sebevědomím	33
8.3	Specifika příbuzenské péče	45
9	Použitá literatura	48

Metodika k projektu Hlas dítěte v náhradní rodinné péči a jak mu naslouchat (reg. číslo MGS/A11/2014) podpořenému grantem z fondů Evropského hospodářského prostoru v programové oblasti Ohrožené děti a mládež.

1 Předmluva

Terezie Pemová, Radek Ptáček, Miloslav Macela

Předkládaný text je metodikou v oblasti „**Zjišťování názorů dítěte a komunikace s dítětem v NRP**“. Text se zabývá problematikou naplňování práv dětí v náhradní rodinné péči, a to především s ohledem na praktické otázky:

- **jak dítě aktivně zapojovat do rozhodovacích procesů,**
- **jak děti seznamovat s jejich právy,**
- **jak s dětmi správně komunikovat, vzhledem k různým věkovým obdobím.**

Práva dětí jsou společensko-právním konceptem vycházejícím z hodnot a postojů euroatlantické, tedy i naší kultury. Nejsou něčím cizorodým, co je do našeho právního řádu i klinické praxe implementováno zvenčí, jak je některými kritiky v současnosti uváděno. Jejich formulování do Úmluvy o právech dítěte (dále jen Úmluva) v roce 1989 završilo proces přirozeného vývoje vztahu moderní společnosti k dětem a dětství. Vyjadřuje naše přesvědčení o zranitelnosti dětí a potřebě jejich zvýšené společenské ochrany. Jednotlivá práva jsou v podstatě potřebami dětí, jejichž význam byl konsensuálně společností shledán za natolik významný, že byly zformulovány a institucionálně zakotveny do právních kodexů a norem.

Tento manuál vznikl jako součást vzdělávacího programu projektu . Hlas dítěte v náhradní rodinné péči a jak mu naslouchat, reg. číslo MGS/A11/2014, financovaného z fondů Evropského hospodářského prostoru (EHP), v programové oblasti Ohrožené děti a mládež.

Manuál je dělen do osmi základních kapitol. Jednotlivé kapitoly obsahují vždy teoretickou část, která se snaží stručně představit daný problém, následuje výčet znalostí a dovedností, které pomohou frekventantům při uplatňování nabytých znalostí a dovedností v praxi. Text veškeré probírané otázky uvádí do teoretických souvislostí, které jsou nutné pro pochopení a správný přístup k dané problematice. Podrobně jsou tak uvedeny především souvislosti z oblasti práva, sociální práce, ale též psychologie a dalších oborů.

Témata jednotlivých kapitol i jejich členění vycházejí z praktických zkušeností autorů, kteří se problematice péče o ohrožené děti a náhradní rodinné péči dlouhodobě věnují. Výhodou tohoto týmu je interdisciplinární spolupráce a integrace zásadních oblastí psychologie a sociální práce, ale i spojení teoretického přístupu s prakticky zaměřeným pohledem.

Poznatky, zkušenosti a doporučení formulované v tomto textu jsou využitelné i pro další oblasti sociální práce. Jedná se zejména o práci s dětmi v rámci sociálně-aktivizačních služeb, ale například i ústavních zařízení.

2 Úvod – současná situace v oblasti naplňování práv dětí v náhradních formách péče

Radek Ptáček, Terezie Pemová

V České republice vyrůstá přibližně 1 % dětí mimo svoji rodinu. Přestože se jedná o situaci pro děti mimořádnou zátěžovou, nelze jí předejít ani v nejvyspělejších státech světa. Mezi těmito dětmi je obvykle jen velmi malé procento skutečných sirotek. Ostatní děti nejsou v péči svých rodičů, protože tito z různých důvodů výchovu nezvládají, odmítají nebo jsou v krajních případech dětem dokonce nebezpeční. Prvořadou povinností státu ve všech těchto případech je pokusit se o nápravu, podporu rodičovských kompetencí a umožnění, byť třeba pod dohledem a s podporou, výchovy dítěte vlastní rodinou. Bohužel toto se často neděje a děti jsou odebírány i z rodin, kde by pro jejich ochranu postačovala systematická intenzivní sociální práce.

Na druhou stranu je nutné říci, že stát musí mít nástroje efektivní ochrany dětí, protože včasný zásah a odebrání dítěte z rodiny může v kritických situacích doslova a do písmene znamenat záchranu jeho života. V tomto případě se bohužel děti ocitají obvykle náhle bez blízké osoby a garantem jejich péče a ochrany se stává stát. Takto psané na papíře to zní dosti vážně a dostatečně. Nicméně, kdo je v reálném životě stát? Složitý systém zákonů, vyhlášek, úřadů, které definují ochranu dítěte, a ještě méně přehledná změť úředníků, kteří ochranu nad dítětem vykonávají.

Dítě, bez ohledu na věk, rozumovou a emoční úroveň, bez jakéhokoliv ohledu na eventuální prožitá trauma a útrapy, často způsobené vlastními rodiči, se dostává do anonymního systému, který je pro něj absolutně nesrozumitelný. Děti, které byly odebrány z rodiny, téměř vždy hovoří o pocitu nepopsatelného zmatku, neporozumění situaci, pocitu ztráty jakékoliv jistoty, nedůvěry ve své blízké, ale i v ty, kteří jim chtějí pomoci. To, co prožívají, je pouze strach, úzkost a nejistota.

Odstupme nicméně na chvíli od této situace a představme si jinou scénu, kdy je zatýkána osoba podezřelá z trestné činnosti. Vždy s absolutní jistotou jsou jí důkladně a bezodkladně vysvětlena její práva. Bez tohoto úkonu nelze v žádném právním státě nikoho zatknout. Daná osoba může a nemusí vědět, proč je přesně zatýkána, může a nemusí vědět, kam bude přesně umístěna, ale musí znát svá práva a má ze zákona právo i na advokáta. Ten chrání i ta práva, kterých si zatčený nemusí být plně vědom.

V případech, kdy je dítě odebíráno z rodiny, často není dostatek prostoru pro to, aby mu situace byla věku odpovídajícím způsobem vůbec vysvětlena, natož aby se někdo zabýval otázkou, jak dítěti vysvětlit jeho práva. Během výzkumu o vlivu náhradních forem péče na vývoj dětí bylo dotazováno více než dvě stě dětí umístěných do náhradní rodinné péče nebo ústavní výchovy, zda s nimi někdy někdo probíral jejich práva. Prakticky žádné dítě neodpovědělo kladně. Naopak všechny znaly své povinnosti – „co smí a nesmí“. Není to otázka více než znepokojující? Jistě lze namítnout, zda děti vůbec chápou, co je to „mít právo“. Odpověď zní jednoznačně: „ANO“, i děti jsou schopny porozumět tomu, co je to „právo“, jestliže jim je to vysvětleno věku odpovídajícím způsobem. V současné době jsou tak umístěny tisíce dětí mimo vlastní rodinu, přičemž vůbec neznají svá práva, a prakticky je v této oblasti málo aktivit, které by daný stav napravily. Na práva dětí je v této souvislosti potřeba nahlížet nikoliv jako na pouhý výčet pravidel a procesů, které mají být formálně dodrženy. Ale především jako na principiální postoj, kterým vyjadřují všechny zainteresované instituce a osoby respekt k jedinečnosti každého dítěte a jeho osudu, k jeho potřebám, názorům, prožitkům i blízkým vztahům.

3 Legislativní zakotvení práv dětí

Terezie Pemová, Radek Ptáček, Miloslav Macela

Co tedy znamenají „práva dětí v náhradních formách péče“? Základní práva dětí jsou ukotvena v Úmluvě o právech dítěte z roku 1989 (dále jen „Úmluva“). Úmluva zahrnuje celé spektrum práv dětí (včetně zavedení obecně platné definice samotného pojmu „dítě“), které jednak přímo vymezuje, ale zároveň určuje způsob, jak mají státy zaručovat jejich ochranu (právo na život, právo na sociální zabezpečení, právo na vzdělávání, kulturní práva atp.). Úmluva také zavádí pojem nejlepší zájem dítěte a blaho dítěte. „V pojetí tohoto dokumentu je blaho dítěte chápáno jako obecnější pojem, určující přístup zákonodárce při kodifikaci. Nejobecněji bychom mohli blaho dítěte vymezit jako vytváření prostředí přátelského dětem. Naproti tomu zájem dítěte je spíše v aplikační sféře realizace určitého práva v konkrétní záležitosti týkající se dítěte. Co je však zájem dítěte? Konkrétní právní normy tento pojem sice často obsahují, nikde však nevymezují, co je jím třeba rozumět. Zájem dítěte může mít různý obsah a význam z hlediska rozhodování státního orgánu, zejména soudu, o dítěti.“ (Hrušáková, Králíčková, 2006)

Z pohledu celkového konceptu ochrany práv dětí nelze jednotlivé články Úmluvy rozměňovat, nebo povyšovat či marginalizovat jednu skupinu práv, z užšího pohledu ochrany dětí v mimořádných situacích (tedy i dětí umisťovaných do náhradní rodinné péče), lze označit za klíčové články a formulace, které reagují právě na tyto události. Soustředíme-li se na problematiku naplňování práv dětí umístěných do náhradní péče, což tedy znamená odebrání z péče vlastní rodiny, můžeme za klíčové články považovat především následující:

- Rozhodování veřejných i soukromých subjektů se musí řídit zájmem dítěte (čl. 3).
- Státy respektují odpovědnost, práva a povinnosti rodičů (širší rodiny), rodičovskou odpovědnost mají oba rodiče, což pro ně znamená kromě jiného i právo účastnit se všech řízení, která se těchto oblastí dotýkají, dítě nemůže být odděleno od svých rodičů proti jejich vůli bez soudního rozhodnutí, a jen tehdy, je-li to v jeho zájmu, i poté má právo udržovat pravidelné osobní kontakty s oběma rodiči, (čl. 5, čl. 9, čl. 14, čl. 18).
- Každé dítě má od narození právo na jméno, státní příslušnost, a pokud to je možné, právo znát své rodiče a právo na jejich péči, dále má právo na ochranu před svévolným zasahováním do svého soukromého života, rodiny, domova (čl. 7, čl. 8, čl. 16).

- Každé dítě má právo formulovat a svobodně vyjadřovat své názory ve všech záležitostech, které se jej dotýkají, přičemž se názorům dítěte musí věnovat patřičná pozornost odpovídající jeho věku a úrovni (čl. 12).
- Rodiče (osoby, které o děti pečují) mají právo na podporu a pomoc státu, a to formou opatření na úrovni legislativní, ale i správní, sociální, výchovné a institucionální (čl. 18, čl. 19, čl. 27).
- Děti, které nemohou být vychovávány rodiči, mají právo na náhradní péči, která má být co nejpodobnější rodinné výchově, dítě má také právo, aby byla pravidelně hodnocena jejich situace a všechny okolnosti, které vedly k jejich umístění do náhradní péče (čl. 20, čl. 25).
- Každé dítě má právo na ochranu soukromí, svobodu myšlení a vyznání. Rovněž tak právo svobodného sdružování (čl. 14, čl. 15, čl. 16).

Úmluva i další lidskoprávní dokumenty se zaměřují především na ochranu a bezpečné postavení dítěte ve vztahu k veřejným institucím (soudy, policie, sociální služby a zabezpečení, vzdělávání, péče o zdraví atp.) i procesům, které se v rámci těchto systémů dítěte týkají. Zavazuje státy k tomu, aby zohledňovaly práva dětí jak v legislativním procesu (principy lidskoprávních dokumentů, mezi které je řazena i Úmluva, musí být uplatňovány ve všech právních normách nižší právní váhy), ale i v řešení konkrétních situací konkrétních dětí.

Úmluva disponuje vlastním kontrolním mechanismem, kterým je činnost Výboru pro práva dítěte. Výbor je orgán příslušný pro posuzování dosažené úrovně implementace Úmluvy. Samotná kontrola probíhá pravidelným předkládáním zpráv smluvních států Výboru a hodnocením těchto zpráv Výborem. Zatím poslední (spojená Třetí a Čtvrtá) zpráva České republiky byla projednána 31. května 2011.¹ Česká republika je bohužel opakovaně kritizována za nedostatky v mnohých oblastech týkajících se ochrany dětí, včetně výkonu sociálněprávní ochrany dětí.² Ve zprávě Výboru OSN pro práva dětí lze najít konstatování tzv. „znepokojení“ (případně opakovaného znepokojení, pokud obtíže v této oblasti přetrvávají od podání předchozí zprávy) a zároveň „doporučení“, jakým směrem by se daný stát měl ubírat, aby odstranil nedostatky, které OSN v národní legislativě nebo způsobu její implementace shledává. Výtka ve smyslu možnosti dítěte participovat:

¹ Dne 31. května 2011 proběhlo v Ženevě v sídle OSN před Výborem OSN pro práva dítěte v rámci zasedání 57. sekce projednání (zatím poslední) Třetí a Čtvrté spojené periodické zprávy České republiky o plnění závazků plynoucích z Úmluvy o právech dítěte a Opčního protokolu k této Úmluvě o zapojování dětí do ozbrojených konfliktů. Zpráva je dostupná na: http://www.vlada.cz/assets/ppov/rfp/dokumenty/zpravy-plneni-mezin-umluv/TRETI_A_CTVRTA_PERIODICKA_ZPRAVA_O_PLNENI_ZAVAZKU.pdf (ze dne 28. 8. 2012).

Znepokojení Výboru OSN týkající se všeobecných zásad sociálněprávní ochrany dětí: „Nad přetrvávajícím tradičním vnímáním dětí jako objektů, a nikoli jako subjektů práv (jedná se zejména o přetrvávající praxi, kdy ne všechna soudní a správní řízení umožňují přímé vyslechnutí názorů dítěte, nezávisle na jeho právním zástupci nebo opatrovníku, dále kritika toho, že v praxi není přihlíženo k názorům dítěte ve věcech, jako je svěřením dítěte do péče anebo odebrání dítěte z existujícího rodinného prostředí).“

Dalším významným mechanismem pro slyšení dítěte je Opční protokol k Úmluvě o právech dítěte zavádějící postup předkládání oznámení, k jehož ratifikačnímu procesu přistoupila i Česká republika.³ Děti tak budou mít možnost podat stížnost na porušování práv k Výboru OSN pro práva dítěte.

Poměrně praktickými vodítky pro správnou aplikaci jednotlivých článků Úmluvy jsou všeobecné komentáře Výboru OSN pro práva dítěte. Pro oblast posuzování nejlepšího zájmu dítěte slouží Obecný komentář č. 14 z roku 2013 k právu dítěte na uplatňování jeho nejlepšího zájmu jako předního hlediska (čl. 3, odst. 1), který byl přijat Výborem pro práva dítěte na jeho šedesáté druhé schůzi (14. ledna – 1. února 2013). Tento Obecný komentář podrobně definuje následující faktory, které musí být zohledněny při posuzování nejlepšího zájmu dítěte:

- Názory dítěte
- Identita dítěte
- Ochrana rodinného prostředí a udržování vztahů
- Péče, ochrana a bezpečí dítěte
- Postavení zvláště zranitelného dítěte
- Právo dítěte na zdraví
- Právo dítěte na vzdělání

³ Usnesení vlády České republiky ze dne 4. března 2015 č. 158 k návrhu na podpis a ratifikaci Opčního protokolu k Úmluvě o právech dítěte zavádějící postup předkládání oznámení.

Přístupy a postupy pro naplňování práva dítěte být slyšeno podrobně rozebírá Všeobecný komentář č. 12 z roku 2009 – Právo dítěte být vyslechnuto. Tento komentář zahrnuje podrobnou analýzu obou odstavců článku 12 Úmluvy a také 5 kroků pro implementaci práva dítěte být vyslechnuto, které musí být realizovány v příslušném kontextu dané situace:

1. Příprava slyšení
2. Vedení slyšení
3. Vyhodnocení schopností dítěte
4. Zpětná vazba pro dítě o váze a vlivu jeho názoru
5. Umožnění stížnosti, opatření a nápravy

Komentář řadí mezi hlavní situace, kdy je nutné dítě vyslechnout, situace, kdy je dítě odloučeno od rodičů a umístěno do alternativní péče, a to následovně:

1. Kdykoli je přijato rozhodnutí o odebrání dítěte z rodiny, protože je dítě ve svém domově obětí zneužívání nebo zanedbávání, je nutné při určení nejlepšího zájmu dítěte vzít v úvahu jeho názor. Zásah může být zahájen stížností dítěte, jiného člena rodiny nebo člena komunity na zneužívání nebo zanedbávání v rodině.
2. Zkušenosti Výboru říkají, že právo dítěte být vyslechnuto není smluvními státy vždy dostatečně bráno v úvahu. Výbor doporučuje, aby smluvní státy prostřednictvím legislativy, nařízení a směrnic zajistily, že budou názory dítěte vyslechnuty a zváženy, a to také při rozhodování o umístění do pěstounské nebo ústavní péče, při vypracování plánů péče a jejich revizi a při rozhodování o návštěvách rodičů a rodiny.

V důsledku nejednotného přístupu k naplňování Úmluvy o právech dítěte, který se týká dětí, jež vyrůstají bez vlastních rodičů nebo jsou ohroženy ztrátou své rodiny, přijalo mezinárodní společenství Směrnici o náhradní péči o děti. Směrnice obsahuje v podstatě jakýsi návod k naplňování potřeb dětí v průběhu celého procesu náhradní péče. Slyšení dítěte v celém procesu náhradní rodinné péče je slyšení dítěte a brání jeho názoru v potaz klíčovým nástrojem pro nalézání řešení, zhodnocování a revize náhradní péče.⁴

⁴ Směrnice o náhradní péči o děti. Rámec organizace spojených národů. 2009. Dostupné na: <http://iss-ssi.org/2009/assets/files/guidelines/ANG/UN-Guidelines-Czech.pdf>

Co všechno výše uvedené teze pro ohrožené děti, tedy i děti v náhradní rodinné péči, znamenají? Předně je to povinnost, aby kdokoliv, kdo bude o dítěti rozhodovat, ať už stát, nebo pověřená/registrovaná organizace či osoba, bez výhrady jednal v souladu se zájmy dítěte. Děti mají dále právo na kontinuitu dosavadní výchovy, a tudíž i právo, aby byly vychovávány v náhradní péči, která bude co nejpodobnější výchově v rodině. Nelze tedy například odůvodňovat umisťování dětí do dětských domovů místo do pěstounské péče z důvodu nedostatku pěstounů nebo dokonce volné kapacity ústavů.

Zároveň je nezbytné, aby při řešení situace ohrožených dětí, včetně jejich umisťování do náhradního výchovného prostředí, bylo postupováno v souladu s potřebami a názory dítěte, byla respektována jeho individualita a v maximální možné míře zachován kontakt s blízkými. Také je nezbytné dítěti poskytovat dostatek pravdivých informací týkajících se jeho aktuální situace i variant budoucího řešení, což přispívá ke snižování jeho úzkosti, strachu, ale i případné agrese, vzdorovitosti či negace. Jakákoliv náhradní forma péče by měla být vnímána a realizována jako krátkodobé nouzové řešení. Z tohoto důvodu je povinností státu situaci dítěte pravidelně vyhodnocovat a zjišťovat, jaké jsou aktuální zájmy dítěte, jak samo situaci vidí a jaké jsou možnosti v jejím řešení. Tato povinnost je dokonce dána i zákonem č. 359/1999 Sb., o sociálněprávní ochraně dětí, ve znění pozdějších předpisů. V praxi je však realizována zcela minimálně. Děti zůstávají v náhradních formách péče dlouhé roky a měsíce, aniž by vůbec svá práva znaly. Z tohoto důvodu je nutné vyvinout maximální úsilí, aby děti v náhradních formách péče byly o svých právech věku a rozumově odpovídajícím způsobem informovány a tato byla i náležitě respektována.

Pokud bychom tedy uvažovali o tom, jak by mělo vypadat jakési „minimum práv“, se kterými bude dítě seznamováno při odebrání rodiny/umisťování do náhradní péče, jedná se o následující:

MINIMUM PRÁV DÍTĚTE V NÁHRADNÍ (RODINNÉ) PÉČI

- Máš právo vědět, co se nyní děje a proč.
- Máš právo vědět, co se bude dít a proč.
- Máš právo i nadále zůstat v kontaktu se svými rodiči a blízkými, byť se může jednat o kontakt telefonický, písemný nebo asistovaný.
- Máš právo se vyjadřovat ke všemu, co se děje, včetně hodnocení prostředí, ve kterém se nyní nacházíš, i toho, jak s tebou kdo jedná.
- Máš právo na svého opatrovníka, tedy osobu, která tě zastupuje a zprostředkovává tvé názory, pocity, postoje ostatním úřadům, soudu atp. Tohoto opatrovníka bys měl znát a být s ním v pravidelném kontaktu.
- Máš právo svá práva neuplatňovat, tedy nikdo tě nemůže nutit vyjadřovat se k čemukoliv, činit jakákoliv rozhodnutí, setkávat s blízkými, pokud nechceš, atp.

Toto „právní minimum“ by mělo znát každé dítě, které je odebráno z vlastní rodiny, a to bez ohledu na věk a rozumovou úroveň. Povinností státu i všech osob a institucí, které se na náhradní péči o děti podílejí, pak je, aby věnovaly vzdělávání dětí v této problematice maximum pozornosti.

4 Práce s identitou dítěte, s jeho minulostí a budoucností

Terezie Pemová, Radek Ptáček

Uvědomění si vlastní osoby a hodnoty, tedy vybudování vlastní identity je v podstatě celoživotním a trvalým procesem, který činí člověka člověkem. Identitu utváří jednak vše, co zažíváme, prostředí, ve kterém žijeme, ale také vědomí našich kořenů a rodinné historie. V podstatě v každé rodině existují zvyky, tradice, rituály, fotky, případně děděné předměty, které nás vztahují k našim předkům, i těm, které jsme sami nezažili. Kontext rodinné historie nás může inspirovat, motivovat a provázet životem, stejně jako může být mementem, hrozbou či černou múrou. Pokud máme celoživotní a přímý kontakt s naší rodinnou historií, nemusíme si jeho vliv ani vědomě připouštět, přesto nás provází celým životem.

Děti odebrané z vlastních rodin mají tento proces budování osobní identity mnohem obtížnější. Samozřejmě záleží na tom, v jakém věku a za jakých okolností byly odděleny od svých biologických rodičů, jaké kontakty mohou udržovat se svými blízkými či prostředím, ve kterém do té doby vyrůstaly. Ale i to, jak moc je prostředí, do kterého byly umístěny, podobné jejich původnímu rodinnému prostředí (jazykově, kulturně, životním stylem atp.). Pro mnohé děti umísťované do náhradní rodinné péče to znamená, v určitém smyslu, postupně si budovat více identit.

Nedostatek stálosti v blízkých vztazích, střídání pečujících osob způsobující opakované ztráty podkopávají pocit vlastní hodnoty. Nedostatek kontinuity péče ztěžuje identifikaci a pocit sounáležitosti s blízkými osobami, školními vrstevníky a širším společenstvím. Spolu s riziky vyplývajícími z deprivace a nedostupnosti individuálního blízkého vztahu je právě potřeba budování osobní identity důvodem, proč by měla být v maximální možné míře upřednostňována pěstounské péče před kolektivní ústavní péčí (a to i když se výchovné skupiny označí skupinami či buňkami rodinnými).

Již od narození se u dětí rozvíjí vnímání toho, kým jsou. Vztahy s rodinnými příslušníky, ostatními dospělými a dětmi, přáteli a členy jejich komunity hrají klíčovou úlohu při budování jejich identity. Příslušnost ke konkrétní skupině osob nám dává pocit bezpečí, sebevědomí, pocit hrdosti a emocionální síly, která nám umožňuje vypořádat se výzvami a problémy, které nás v životě čekají. Jedním z důležitých úkolů osob pečujících o děti je předat jim poselství respektu, lásky, povzbuzení při poznávání světa i sama sebe. Do této oblasti patří i poznávání rozmanitosti a odlišnosti lidského chování se zachováním rovnosti a úcty.

Jak mohou dospělí podpořit vnímání a budování identity u dětí různých věkových skupin:

Děti v raných obdobích vývoje:

- základní rozvoj identity novorozence se děje prostřednictvím běžných úkonů péče, které provádí zejména jedna pečující osoba (spaní, krmení, mazlení, koupání, atp.).

V případě, že dítě přichází do pěstounské péče v tomto období, pěstoun/pěstounka:

- se snaží pečlivým pozorováním poznat jeho potřeby a životní rytmus, respektuje jeho individuální potřeby a preference a reaguje na ně,
- zajišťuje pohodlí dítěte prostřednictvím dostupnosti oblíbených objektů, např.: deka, dudlík, hračka,
- umístí fotografie rodičů v zorném úhlu dítěte, zná alespoň pár základních slov v mateřském jazyce dítěte,
- vhodně reaguje na jeho pocity, například uklidňuje miminko, když je unavené, podporuje jeho zvědavost, poskytuje pozitivní fyzický kontakt, jako je mazlení, houpání.

Jak podporuje pěstoun budování identity dítěte:

- pomáhá dítěti pochopit a využívat jeho fyzické schopnosti, například povzbuzováním, tleskáním rukama, úsměvem, slovním komentováním, napodobováním zvuků, které dítě vydává,
- pomáhá dítěti odlišit se od ostatních, například tím, že dítěti říká jeho jménem, opakuje jména členů rodiny, společně se dívají na rodinné fotografie, poskytuje dětem příležitosti pro kontakt s jinými osobami,
- zrcadlí chování dítěte, poskytuje mu věku odpovídající hračky a podněcuje ho ke hře, zpočátku pouze k hrám motorickým, postupně může přecházet k hrám instrumentálním,
- pomáhá dětem identifikovat části vlastního těla ukazováním a pojmenováváním jeho jednotlivých částí za pomoci her, říkanek atp.
- poskytuje příležitosti pro kontakt s dalšími dětmi, aby děti mohly být spolu při různých příležitostech během dne,
- zprostředkovává dítěti poznávání světa – např. bere dítě ven, aby mohlo prozkoumávat své okolí, při pobytu venku pojmenovává okolí (počasí, budovy, zvířata atp.); při chování dítěte v náručí mu ukazuje předměty z jiné perspektivy, než je může vidět běžně miminko
- podporuje rozvoj řeči – opakováním, pojmenováváním okolních věcí, rozvíjením jednoslovných odpovědí dětí, čtením dětských knížek, zpíváním, říkankami, prohlížením knížek a popisem obrázků, které v nich vidí,
- empaticky reaguje na pocity strachu, úzkosti atp.

Děti předškolního věku:

- základní rozvoj identity dítěte předškolního věku se děje prostřednictvím posilování kompetencí při rozhodování,
- srozumitelným seznámením s celým okolím,
- srozumitelným vysvětlením, co se děje, proč a co se bude dít dále.

V případě, že dítě přichází do pěstounské péče v tomto období, pěstoun/pěstounka:

- podporují dítě v přemýšlení o sobě, kým je, jaké jsou jeho silné, zájmy a schopnosti,
- povzbuzuje dítě, aby se prezentovalo prostřednictvím vytvořených výkresů, fotografií dětí a jeho rodiny, domácích zvířat a oblíbených hraček,
- zkoumá s dítětem, co ho odlišuje od ostatních, jaké jsou jeho individuální stránky (bez povyšování nebo snižování hodnoty jiných dětí),
- pokud je to vhodné, slaví s dětmi události, jako jsou narozeniny, Vánoce atp., je-li to možné, přizve na tyto události i jeho biologickou rodinu,
- snaží se zprostředkovat specifika kultury, ze které dítě pochází (pohádky, písničky atp.),
- má-li dítě jakýkoliv zdravotní nebo smyslový handicap, uzpůsobuje činnosti jeho potřebám.

Děti školního věku:

- základní rozvoj identity dětí školního věku se děje prostřednictvím postupného rozvolňování rodinných vztahů, budováním kontaktu s vrstevníky v rámci školních i mimoškolních aktivit.

V případě, že dítě přichází do pěstounské péče v tomto období, měl by pěstoun:

- povzbuzovat dítě ve vyprávění o biologické rodině, zejména v oblasti zvyků, rituálů, oblíbených jídel, činností atp., a je-li to možné, některé tyto prvky začlenit do způsobu, jakým funguje pěstounská rodina,
- umožnit dítěti kontinuálně se věnovat oblíbeným činnostem (např. v rámci volnočasových aktivit),
- umožnit dítěti vzít si do pěstounské rodiny své oblíbené věci, jako jsou hračky, oblečení, fotky nebo jiné symbolické předměty reprezentující původní rodinu či prostředí,
- umožnit dítěti kontakt s jeho biologickou rodinou, případně širším prostředím, ze kterého bylo vytrženo (např. spolužáci, původní paní učitelka atp.),
- společně s dítětem vést „kroniku“ nebo „knihu života“.

Dospívající:

- základní rozvoj identity dospívajícího se děje především prostřednictvím plánování budoucnosti, realizováním představ o svobodném a nezávislém životě, který se týká jeho profesního i privátního života,
- hlavním psychologickým úkolem dospívání je individualizace, proces oddělování od rodiny a snaha najít si místo ve společnosti jako komplexní a samostatná osoba,
- pokud je do pěstounské péče umístěn dospívající, je pro něho méně podstatné soustředit se na minulost (jeho identita je již v tomto smyslu minimálně částečně vybudována), ale potřebuje se zaměřit na svůj budoucí život (oddělení od vlastní rodiny může znamenat především pocit ztráty otevřené budoucnosti),
- přestože v období dospívání je běžné, že dítě postupně opouští svou rodinu (fyzicky, emocionálně či sociálně), je pro dospívající oddělené od svých rodin dříve, než jsou emocionálně zralí, tento úkol mimořádně obtížný.

V případě, že dítě přichází do pěstounské péče v tomto období, měl by pěstoun:

- podporovat dospívajícího v samostatnosti, volbě studia a povolání, hospodaření s vlastními finančními prostředky,
- podporovat a vést dospívajícího v konstruování konkrétních plánů, které se týkají toho, čím by chtěl být, jak a kde by chtěl bydlet, jak si bude zajišťovat obživu, jak trávit volný čas atp.,
- dávat dospívajícímu najevo, že je přirozené se v životě splést nebo dělat chyby, a že i přes tyto nedostatky ho mají jeho blízcí rádi.

Období dospívání je z pohledu hledání a budování identity mimořádně rizikové. Potřeba hledání vlastní cesty je přirozenou součástí tohoto vývojového období, které je doprovázeno i vzdorem, vzpourou proti autoritám. Tudíž může být velmi obtížné s dospívajícími navázat kontakt a být jimi vyslyšen, pokud se je snažíte vést. Jejich nespokojenosti a frustrace týkající se jejich osoby (tedy i vlastní identity a rodinné historie) mohou být velmi silně zaměřeny vůči pěstounům, případně je mohou internalizovat (tzn. obracení problémů proti sobě) prostřednictvím rizikového chování (sebepoškození, drogy, promiskuita atp.). Toto chování bohužel může často vyústit v nálepkování dospívajícího i ze strany jeho okolí či pomáhajících (ve školním prostředí atp.). Chování dítěte může být připisováno „nevhodnému původu“, nedostatku vůle atp., což ještě více narušuje u dospívajícího vnímání sebe samého, své kapacity i schopnosti mít pod kontrolou svůj život. Pokud dospívající v tomto období zažije pocit přijetí a akceptace pouze mezi svými vrstevníky, může mít tendenci zcela se vyhybat kontaktu s dospělými, utíkat z domova, chodit za školu atp. Je-li tato vrstevnická skupina charakteristická sociálně nepřijatelným chováním, riziko možného selhání se zvyšuje.

Poněkud specifická situace nastává v případě, že dospívající je v pěstounské péči již od dětství, biologickou rodinu zná buď jen minimálně, nebo zprostředkovaně. Přestože se v předchozích fázích vývoje dítěte podařilo proces budování identity nastartovat zdárně, je dospívání kritickým obdobím. Identita zahrnuje integraci kognitivních, emocionálních a sociálních faktorů, které tvoří sebevědomí a sebepojetí člověka. Kromě životních zkušeností, vzpomínek a prožitků je identita tvořena takovými charakteristikami, jakými je jazyk, rasa a etnický původ, náboženská příslušnost, státní příslušnost a národnost, pohlaví, sexuální orientace, zdravotní omezení atp.

Většina dospívajících se snaží najít odpovědi na následující otázky: Kdo jsem? Kam patřím? Co mohu dělat nebo kým mohu být? V co nebo komu mám věřit? Pro odpovědi na tyto otázky dospívající potřebuje znát svou minulost. Tento proces může být velmi obtížný a bolestivý a dospívající vedle sebe potřebuje „kotvu“ v podobě dospělého, který mu pomůže pochopit jeho životní příběh. Nejčastěji mu tuto podporu poskytuje pěstounská rodina, která se k otázkám identity vyjadřuje kontinuálně po celou dobu, kdy má dítě/dospívajícího v péči. Někteří dospívající se mohou ostýchat či cítit provinile, když mají řešit tato témata s pěstouny (mohou se bát, že svými otázkami budou pěstouny zraňovat, že si je budou pěstouni vykládat jako nedostatek vděku, lásky atp.). V tomto případě je žádoucí, aby měl dospívající příležitost toto sdílet s někým, komu věří a kdo je mimo prostředí, ve kterém vyrůstá. Takového člověka může představovat např. sociální pracovník z doprovázející organizace nebo příslušný sociální pracovník orgánu sociálněprávní ochrany dětí.

Základní pravidla jsou:

- informace o původní rodině musí být vždy pravdivé (pokud je pěstoun nebo OSPOD nemá, je potřeba toto dítěti přímo sdělit),
- dospívající potřebuje slyšet informace, nikoliv hodnocení chování rodiče,
- dospívající potřebuje ujištění, že není zodpovědný za chování svých rodičů (nenese vinu na tom, že byl opuštěn atp.),
- dospívající potřebuje ujištění, že chování rodičů není determinující pro jeho život (nemusí opakovat stejné chyby a může žít svůj život dle svých představ),
- dospívající potřebuje ujištění, že snahou pochopit svou rodinu, případně s ní navázat vztah, se nemusí vzdát vztahů, které si vytvořil v pěstounské rodině.

Význam budování identity jako základní potřeby dítěte je začleněn i do Úmluvy, která mimo jiné v následujících článcích definuje práva chránící identitu dítěte:

Článek 7

1. Každé dítě je registrováno ihned po narození a má od narození právo na jméno, právo na státní příslušnost, a pokud to je možné, právo znát své rodiče a právo na jejich péči.
2. Státy, které jsou smluvní stranou úmluvy, zabezpečují provádění těchto práv v souladu se svým vnitrostátním zákonodárstvím a v souladu se svými závazky vyplývajícími z příslušných mezinárodněprávních dokumentů v této oblasti se zvláštním důrazem na to, aby dítě nezůstalo bez státní příslušnosti.

Článek 8

1. Státy, které jsou smluvní stranou úmluvy, se zavazují respektovat právo dítěte na zachování jeho totožnosti, včetně státní příslušnosti, jména a rodinných svazků, v souladu se zákonem a s vyloučením nezákonných zásahů.
2. Je-li dítě protizákonně částečně nebo zcela zbaveno své totožnosti, zabezpečí mu státy, které jsou smluvní stranou úmluvy, potřebnou pomoc a ochranu pro její urychlené obnovení.

Článek 14

1. Státy, které jsou smluvní stranou úmluvy, uznávají právo dítěte na svobodu myšlení, svědomí a náboženství.
2. Státy, které jsou smluvní stranou úmluvy, uznávají práva a povinnosti rodičů, a v odpovídajících případech zákonných zástupců, usměrňovat dítě při výkonu jeho práva způsobem, který odpovídá jeho rozvíjejícím se schopnostem.
3. Svoboda projevit náboženství nebo víru může být podrobena pouze takovým omezením, jaká předepisuje zákon a která jsou nutná k ochraně veřejné bezpečnosti, pořádku, veřejného zdraví nebo morálky nebo základních práv a svobod jiných.

Článek 15

1. Státy, které jsou smluvní stranou úmluvy, uznávají právo dítěte na svobodu sdružování a svobodu pokojného shromažďování.
2. Výkon těchto práv nesmí být žádným způsobem omezován s výjimkou těch omezení, jež stanoví zákon a jež jsou nutná v demokratické společnosti v zájmu národní bezpečnosti nebo veřejné bezpečnosti nebo veřejného zdraví nebo morálky či ochrany práv a svobod druhých.

Článek 16

1. Žádné dítě nesmí být vystaveno svévolnému zasahování do svého soukromého života, rodiny, domova nebo korespondence ani nezákonným útokům na svou čest a pověst.
2. Dítě má právo na zákonnou ochranu proti takovým zásahům nebo útokům.

Rovněž tak nový občanský zákoník upravuje některé oblasti této problematiky, a to zejména povinnost osvojitelů informovat dítě o osvojení, a to nejpozději do zahájení školní docházky. Zároveň platí, že jakmile osvojenec nabude svéprávnosti, vznikne mu právo seznámit se s obsahem spisu, který byl veden v řízení o jeho osvojení. To, že stát takto zásadně intervenoval i do oblasti adopce, v rámci které na rozdíl od pěstounské péče nahrazuje vztah s osvojitelem zcela vztah s biologickými rodiči, je více než zřejmé, že v případě pěstounské péče má být kontakt s původní rodinou, a tedy zachování identity dítěte ještě intenzivnější.

5 Vztahy dítěte k vlastním rodičům a dalším blízkým osobám

Radek Ptáček, Terezie Pemová

Mezi všemi právy, jejichž naplňování má stejnou váhu, má v určitém smyslu specifické postavení právo na kontakt s biologickým rodičem, který je v jakékoliv náhradní péči fakticky omezován. Jedná se o právo, které má velmi úzký vztah k problematice řešené v předchozí kapitole, tedy otázce práva dítěte na identitu.

Kontakt s biologickými rodiči může být regulován pouze za zcela mimořádných okolností a z rozhodnutí soudu. Za mimořádnou okolnost lze považovat především situaci, kdy by tento kontakt mohl poškozovat dítě samotné. Komplikace, které z přetrvávajícího kontaktu mezi biologickým rodičem a jeho dítětem vyplývají, například pro řešení trestněprávního sporu (nebezpečí ovlivňování svědka atp.), by měla být ošetřena jiným způsobem. V takovéto situaci může být zvolena forma písemného, telefonického nebo asistovaného styku, nikoliv zákazem styku, případně formálním bráněním kontaktu dítěte s rodičem. Rovněž tak by nemělo být bráněno kontaktu dítěte s rodičem omezováním telefonátů na určité dny v týdnu nebo hodiny během dne, pakliže by rodič tohoto práva třeba z pracovních důvodů nemohl využít. V žádném případě také nemůže být omezování kontaktu dítěte s rodičem naopak používáno jako trestu či donucovacího prostředku (tedy „půjdeš/nepůjdeš na víkend domů za rodiči, pokud uděláš/neuděláš...“).

Kontaktu dítěte s biologickými rodiči je nutné věnovat náležitou pozornost nejen z důvodů aktuální potřeby dítěte „rodiče vidět“, ale i z důvodů možného narušení socioemočního vývoje dítěte, jestliže by tato jeho potřeba nebyla náležitým způsobem uspokojována. Četnost návštěv, jejich průběh, to, kde se budou odehrávat a zda při nich bude asistovat někdo z dalších odborníků, atp. by mělo být vydefinováno okamžitě potom, co je dítě od svých blízkých odděleno. Jedna, ne-li jediná otázka, kterou má často v tento okamžik dítě v hlavě, je: „Kdy zase uvidím mámu, tátu, babičku?“ A to, zda na tuto otázku dostane upřímnou a pravdivou odpověď, může výrazným způsobem ovlivnit jeho adaptaci na náhradní prostředí, ale i to, zda bude novým dospělým osobám ve své okolí důvěřovat, zda je bude respektovat a zda s nimi bude ochotno spolupracovat.

Stěžejní roli má v tomto okamžiku příslušný sociální pracovník, který by měl s ohledem na znalost situace, tedy i důvodu, který vedl k odebrání dítěte, a znalosti prostředí, do kterého je dítě umístěno, určit, jakým způsobem budou probíhat kontakty mezi dítětem a jeho rodičem v nejbližších hodinách. S vývojem situace dítěte, jeho rodiny a života v náhradní rodině se samozřejmě mohou měnit i pravidla pro kontakt dítěte a jeho biologických rodičů, ale na prvním místě bychom vždy měli zohledňovat práva, potřeby i zájem dítěte, které mají být však deklarovány přímo dítětem samotným, nikoliv předjímaný jeho okolím (např. domněnka, že dítěti bude lépe, když nenavštíví rodiče ve vězení, protože to přece není prostředí pro dítě, aniž by se někdo dítěte ptal, jaký je jeho názor).

Zatímco příslušný sociální pracovník by měl vytyčit pravidla pro kontakt dítěte s biologickým rodičem, pěstoun je pak odpovědný za to, jak se tento kontakt realizuje, jak je na něj dítě připravováno, případně jak zvládá emoce, které jsou spojeny se setkáním s rodičem a opětovným odloučením od rodiče.

Pěstouni jsou na tyto situace obecně připravováni v rámci příprav pro zprostředkování náhradní rodinné péče, ale zároveň samozřejmě potřebují i informace ke konkrétnímu dítěti a vždy individuální konzultace, jak mají v tom, kterém případě postupovat. Striktní úpravu kontaktů dítěte s biologickým rodičem vyžadují především situace, kdy dítě nemůže zůstat s biologickým rodičem samo (hrozí, že by mohl dítěti ublížit, mohl by ho ovlivňovat, případně by mohl dítě unést). V ostatních případech je žádoucí, aby dítě mělo možnost strávit se svým rodičem čas v soukromí, aktivitou přiměřenou danému věku. Rovněž tak délka a četnost návštěv by měla vycházet z potřeb dětí, nikoliv rodičů či organizačních pravidel pěstounů či úřadů sociálněprávní ochrany dětí. Alespoň rámcově by se všichni dospělí (biologický rodič, pěstouni, sociální pracovníci) měli dohodnout na tom, jak bude probíhat úvod setkání, jeho obsah i rozloučení. Všechny fáze by měly mít co možná nejpřirozenější průběh, být prosty velkých emocí ze strany dospělých a jakýchkoliv konfliktů. V průběhu času, který je určen kontaktu dítěte s biologickým rodičem, by neměly být řešeny žádné jiné otázky. Jednak proto, aby si dítě mohlo užít plný čas s rodičem, a zároveň aby byl tento čas zaměřen na budování a udržení jejich vztahu.

Udržování kontaktu dítěte s biologickým rodičem je vedeno nejen na úrovni přímých osobních kontaktů, ale rovněž na „virtuální“ úrovni, tzn. rodič je přítomen v myšlenkách dítěte, v jeho představách o budoucnosti, dítě si dělá o rodiče starosti, má potřebu s ním i nadále sdílet radosti, strachy atp. Děti odebrané z péče rodičů mohou vykazovat nejrůznější škálu emocí a reakcí, které mohou být velmi protichůdné a které se mohou projevovat i v jejich zájmu o kontakt s biologickým rodičem. Zatímco některé děti vykreslují své rodiče zcela nerealisticky a mohou popírat či bagatelizovat i závažné formy špatného zacházení, obviňují se a může dojít i k závažným projevům internalizace problémů (tzn. obracení problémů proti sobě), jiné děti mohou naopak reagovat zlostně, nenávidně, mohou vinit rodiče ze selhání.

V této souvislosti jsou pěstouni vystavováni řadě složitých otázek:

- jak budou dítěti vysvětlovat důvody jeho odloučení od rodičů,
- jak se budou vyjadřovat k chování rodiče, které je nežádoucí nebo problematické (např. je-li dítě odebráno biologickým rodičům z důvodů podezření na týrání nebo sexuální zneužívání),
- jak budou dítěti sdělovat, kde se rodič nachází a proč (např. je-li rodič ve vězení), velmi obtížná je rovněž situace, kdy rodič zmizí a ani OSPOD, ani pěstoun nevědí, kde se nachází, přesto se po něm dítě může velmi shánět,
- jak se budou vyjadřovat k prognóze návratu dítěte k rodičům,
- jak budou komentovat (respektovat!) určité kulturní nebo osobní styly, které jsou navázané na původní rodinu (stravovací návyky, určité zvyklosti v chování, atp.),
- jak budou reagovat na aktuální selhání rodiče (např. nedodržení termínu návštěvy, nesplnění slibu atp.).

Aby byla situace pro pěstouna ještě o něco komplikovanější, při zprostředkování kontaktu dítěte s biologickým rodičem musí zohledňovat nejen emoce, reakce a očekávání, které má s tímto spojené dítě, ale rovněž tak emoce biologického rodiče. Ten může na pěstouna přenášet vztek a frustraci z odebrání dítěte, může na pěstouny žárlit, může se bát, že mu budou chtít dítě „ukrást“, případně proti nim dítě „poštvávají“ atp. Rovněž mnoho těchto situací je modelových a předvídatelných, proto jsou na ně pěstouni předem připravováni, případně si mohou kdykoliv vyžádat pomoc či radu od doprovázejících služeb či dalších odborníků.

Součástí přípravy pěstounů musí být také přijetí pěstounské role, tedy akceptace toho, že jako pěstoun nikdy nemůže v životě dítěte zcela nahradit biologické rodiče. Už proto, že přijde doba, kdy se dítě bude zajímat o své biologické rodiče, bude řešit, proč není s nimi, jací jsou, jak ho ovlivňují, jak si k nim vybudovat vztahy atp.

Závěrem je potřeba zdůraznit, že podpora kontaktů dítěte s jeho biologickými rodiči je nejen naplnění jeho základních práv, ale především přirozenou potřebou, která má svůj hluboký emocionální význam. Jeho nerespektování nejen, že dítě aktuálně trápí, ale může mu způsobovat dlouhodobá a nezvratná traumata, která mohou dítě trvale poškozovat v celém jeho životě.

6 Dítě jako aktivní účastník rozhodovacích procesů

Terezie Pemová, Radek Ptáček

Úmluva o právech dítěte uvádí: „Každé dítě má právo formulovat a svobodně vyjadřovat své názory ve všech záležitostech, které se jej dotýkají, přičemž se názorům dítěte musí věnovat patřičná pozornost odpovídající jeho věku a úrovni.“ Tato teze je dále konkrétněji rozpracována v Evropské úmluvě o výkonu práv dětí (zákon č. 54/2001 Sb.), která byla přijata 25. ledna 1996 Radou Evropy. Česká republika ji pak ratifikovala 26. dubna 2000 a v platnost vstoupila 3. července 2000. Evropská úmluva se zaměřuje především na procesní problematiku ochrany dětí. Jejím přijetím se státy zavazují k tomu, že ji budou používat v řízeních o osvojení, řízení o svěření do pěstounské péče, řízení o omezení nebo zbavení rodičovské odpovědnosti, jakožto i v dalších řízeních ve věcech rodinných nebo týkajících se dětí. Jedná se tedy především o principy, kterými by se mělo řídit procesní právo a faktický postup soudních, správních a samosprávních orgánů ve věcech péče o děti, a to ve všech jeho částech, včetně způsobu rozhodování. Ustanovení Evropské úmluvy lze rozčlenit do následujících oddílů:

- spoluúčast dítěte na řízeních, která se ho dotýkají, a to jak na úrovni jeho dostatečné informovanosti (Evropská úmluva pracuje s pojmem „příslušné informace“, což jsou informace vhodné vzhledem k věku a chápání dítěte, které jsou mu poskytovány v zájmu umožnit mu plný výkon svých práv a jejichž poskytnutí není na újmu blaha dítěte), tak v možnosti činit opatření, která mu umožní se k osobním záležitostem vyjadřovat,
- procesní práva dítěte – týkající se zejména informovanosti o možných důsledcích vyhovění jeho názoru nebo důsledcích jakýchkoliv rozhodnutí a dále pak práva na ustanovení zvláštního zástupce, prostřednictvím kterého dítě bude mít možnost vyjádřit svůj názor, vykonávat práva účastníků řízení (Evropská úmluva počítá s tím, že dítě má právo určit si svého zástupce, případně požádat o pomoc osoby, které mu s tímto výběrem pomohou).

Evropská úmluva rovněž zavádí jako přednostní princip konsensu, tzn. vždy má být v řízeních týkajících se dětí upřednostňována dohoda před soudním sporem. Ukládá smluvním státům povinnost rychlého projednávání otázek týkajících se dětí, zejména s ohledem na jejich vývojové potřeby. Velmi podstatným právem tedy je, že dítě se bez ohledu na věk ke všemu, co se kolem něj děje, má právo vyjadřovat a má právo být věku odpovídajícím způsobem i informováno. Kolik dětí v náhradních formách péče má představu o tom, co a proč se kolem něj děje, a kolika z nich je fakticky umožněno se k situaci vyjadřovat?

Zjišťování názoru dítěte je v kontextu těchto právních norem procesním postupem, prostřednictvím kterého instituce veřejné moci zajišťují dítěti možnost participace na rozhodování v záležitostech, které se ho týkají. Jedná se v podstatě o „terminus technikus“, který zavazuje příslušné orgány nebo osoby buď ze zákona (otázka informovaného souhlasu v rámci zdravotnického práva, účast dítěte na případových konferencích dle zákona o sociálněprávní ochraně dětí), nebo z pověření soudu či jiného veřejného orgánu (kolizní opatrovnictví v občanských i trestních sporech, soudněznalecké posudky v soudním řízení či z pověření orgánů činných v trestním řízení) k určitému expertnímu postupu. Nejedná se tedy o zapojování dítěte do rozhodování o běžných životních situacích soukromého života. Míra spolupodílu dítěte na těchto privátních rozhodováních je otázkou individuálních podmínek a autonomie rodiny, a to i těch náhradních. Je odrazem výchovných postupů a metod jednotlivých rodin, kdy rodiny v různé míře umožňují dětem ovlivňovat jejich fungování (např. způsob rozhodování o společném trávení volného času, dělbě domácích prací, výběr jídla, oblečení, TV programu atp.).

Zjišťování názoru dítěte nelze vnímat jako jednostrannou komunikaci, ale jako proces vzájemné výměny informací, akceptaci protichůdných postojů, zájmů a potřeb, které mohou v souvislosti s rozhodovacím procesem nastat, a to jak u dítěte samotného, tak v souvislosti s reálnou situací, ve které se dítě nachází. Součástí tohoto procesu je potřeba dítě pravdivě informovat o nastalé situaci, kompetencích jednotlivých osob zainteresovaných do jejího řešení (např. dítě by mělo vědět, že posledním arbitrem rozhodnutí je soud), ale i reálnosti naplnění přání a názorů dítěte. Zjišťování názoru dítěte může mít i intervenční či terapeutický charakter, kdy osoba, která rozhovor vede, pomáhá dítěti pochopit, co se právě děje, jak zpracovat emoce, které dítě v této souvislosti prožívá, případně jak přijmout a zpracovat negativní fakta, která mohou celou situaci charakterizovat (úmrtí blízké osoby, rozpad partnerského vztahu rodičů, vážná nemoc, trestní stíhání rodičů atp.). Proto by tento typ rozhovoru měl provádět jen odborně připravený a kompetentní odborník, který má zároveň adekvátní informace, jež může dítě požadovat.

V praxi není vždy jednoduché s dítětem navázat spolupráci a zapojit ho do všech fází ochrany dětí. Odmyslíme-li si individuální bariéry na straně dítěte (věk, mentální schopnosti, míra traumatizace aj.), ukazuje se, že mnohem více překážek a někdy i předsudků je na straně odborníků (Lee, 2001). Pro ně může být velmi zdoluhavé a obtížné změnit své vnímání dětí jako objektů expertní péče v aktivní a svéprávné subjekty. Mnoho odborníků stále zastává názor, že dospělí nejlépe vědí, co děti potřebují (Vis a kol., 2012). Mají-li sociální pracovníci uvést, jaké obtíže spatřují se zapojováním dětí do procesu sociálněprávní ochrany, konstatují následující: časová vytiženost, která jim brání v navázání vztahu s dítětem, nedostatek komunikačních dovedností potřebných pro vedení konzultací s dětmi, strach z toho, že děti „neunesou“ situaci otevřeného projednávání situace jejich rodiny, a představa, že potíže rodiny jsou především „problémy dospělých osob“, a proto by jimi děti neměly být zatěžovány (Katz, 1997, Alderson, 2008).

Jenny Nybom (2005) srovnávala systémy sociálněprávní ochrany dětí Dánska, Německa, Švédska, Velké Británie a Texasu z pohledu participace dětí v otázkách, které se jich dotýkají. Pracovně tyto přístupy nazvala „pohled na dítě“ (z angl. child visibility) a „pohled dítěte“ (z angl. child view). První přístup je zaměřen na to, že dítě je v centru pozornosti expertního pozorování, druhý přístup klade větší důraz na zprostředkování a pochopení percepce situace samotným dítětem. Nybom dospěla k názoru, že z dlouhodobé perspektivy je výhodnější aktivně děti zapojovat do celého procesu, ovšem v krátkodobém horizontu nebo při zohledňování „provozních“ možností je jednodušší a rychlejší uplatňovat „expertní pohled“, kdy za děti mluví odborníci. Shemmings (2000) charakterizoval postoj sociálních pracovníků k participaci dětí na procesu ochrany dvěma dichotomickými postoji, a to tzv. „právní pozicí“, která akceptuje vyšší míru zapojování dětí, a tzv. „ochrannou pozicí“, která odráží opačný přístup. Ukazuje se, že většinou sociální pracovníci zdánlivě působí tak, že souhlasí s tím, aby se děti aktivně účastnily případových konferencí a dalších procesů ochrany dětí, ale ve skutečnosti často hledají důvody, jak tomu na „individuální“ úrovni zabránit. Shemming došel k závěru, že je nezbytné vyřešit napětí mezi osobním přesvědčením jednotlivých sociálních pracovníků a oficiální „politikou“, jinak bude přetrvávat současná praxe, kdy jsou děti „na oko“ ve větší míře zapojovány do spolupráce, ale ve skutečnosti tomu tak není.⁵ Rozhovory s dětmi jsou pak spíše vedeny snahou dostat své zákonné povinnosti než respektovat potřeby dětí. Skivenes and Strandbu (2006) navrhuje, aby byl proces zapojování dětí realizován v následujících pěti fázích: nejprve by měl sociální pracovník dítěti zprostředkovat informace (1), které jsou nezbytné, aby si dítě mohlo na situaci vytvořit názor (2), na základě kterého se bude moci vyjádřit k dané situaci (3), zohlednění názoru dítěte v rámci poskytované intervence (4) a sdělení a vysvětlení závěrečného rozhodnutí dítěti (5).

Zapojování dětí do procesu ochrany dětí nesmí však nahrazovat odpovědnost dospělých (expertů i rodičů) za rozhodování, která jsou v zájmu dětí činěna. Tento postup je možno shrnout do následujícího konstatování: „... děti mají právo být slyšeny, dospělí mají povinnost jim naslouchat, ale nikdo nemůže činit děti zodpovědné za rozhodnutí, která jsou následně uskutečňována“ (Buckley a kol., 2008). Autoři upozorňují také na to, že sociální pracovníci ani soud nesmí zkoušet přimět dítě ke spolupráci, pokud o to nestojí, případně spolupráci odmítá, natož ho následně označit za nespolupracující nebo ho jiným způsobem stigmatizovat, případně trestat. Littlechild (2000) rozlišuje mezi právem dítěte vyjádřit své přání a spoluzodpovědností za rozhodování. Výzkum, který provedla Nybom (2005), ukazuje, že děti se mnohdy bojí spolupodílet na rozhodování, ale přejí si být slyšeny. Tento postup však nemá být pouhým byrokratickým nebo mechanickým uplatňováním práva dítěte na aktivní účasti v záležitostech, které se ho dotýkají, ale možností pochopit vnímání situace z pohledu dítěte. Soud nebo sociální pracovníci by měli dát dítěti příležitost popsat situaci (příběh) vlastními slovy, z vlastní perspektivy, dát dítěti pocit, že je jeho pohled respektován,

⁵ Specifickou otázkou je pak ochrana práv dětí a možnosti jejich participace na záležitostech, které se jich týkají v rámci institucionální péče. Více viz Cousins, W., Milner, S. (2006).

ujistit ho, že obsah komunikace je/případně není důvěrný a jak s ním bude dále naloženo. Ve všech oficiálních materiálech by měly být ponechány přepisy toho, co dítě říkalo (jeho slovy, v jeho souvislostech, v jeho kontextu). Dále je nezbytné předem promyslet technické detaily začlenění dítěte do intervence (jak a kým bude dítě na setkání převezeno, jako bude vypadat prostředí, kde se setkání uskuteční, atp.), dopředu předjímat a zajistit případnou terapeutickou péči, pokud by pro dítě bylo sdělení nebo hodnotící proces traumatizující. Vis a Thomas (2009) analýzou práce vybraných orgánů sociálněprávní ochrany dětí v Norsku prokázali, že úspěšnost intervence se zvyšuje v případě, že děti jsou do hodnocení, plánování a realizace zapojeny po dobu celého procesu, nikoliv jen prostřednictvím dílčích individuálních konzultací. Bell (2002) provedl studii, které se zúčastnilo 27 dětí a mladistvých vedených v systému sociálněprávní ochrany dětí. Většina z nich hodnotila svůj vztah ke svému sociálnímu pracovníkovi jako pozitivní a intervence prokazatelně přinesla kladné změny v jejich životech (zlepšení zdravotního stavu, školní docházky a prospěchu, vrstevnických vztahů i rodinného klimatu). Jako klíčové se ukázalo aktivní zapojení dětí do spolupráce, a to zejména v podobě možnosti volby, pochopení důsledků vlastního chování, ale i porozumění fungování sociálního systému. Bell shrnuje, že efektivitu sociálněprávní ochrany dětí je potřeba hodnotit z pohledu naplňování práv dětí vycházejícího z humanistické teorie, nikoliv pouhého „účetně-manažerského“ přístupu kvantitativního hodnocení počtu a délky konzultací nebo počtu ukončených případů.

Důležité body pro praxi

- Je velmi důležité poskytnout dítěti věku odpovídajícím způsobem informaci o tom, že má kdykoliv možnost vyjádřit své přání nebo názor, a to i když bude negativní.
- Dítě musí mít možnost vyjádřit názor bez přítomnosti náhradních rodičů nebo bez přítomnosti osob, kterých se názor týká.
- Možnost vyjádření názoru a jeho respektování s ohledem na situační možnosti a vývojové zájmy dítěte má zásadní význam pro psychickou stabilitu dítěte i schopnost zvládat situaci odloučení od rodiny.

7 Komunikace s dítětem

Radek Ptáček, Terezie Pemová

Správná komunikace je základním předpokladem úspěšného kontaktu s dětmi v náhradní rodinné péči. Rozhovor s dítětem v náhradní rodinné péči o jeho potřebách a právech se v řadě aspektů liší od běžné komunikace s ním. Pěstoun musí zohlednit vývojovou úroveň dítěte, a to jak při zjišťování jeho potřeb a přání, tak při výkladu jeho práv. V následující části tohoto manuálu se budeme věnovat právě této specifické oblasti komunikace, tzn. jednak situacím, kdy pěstoun s dítětem probírá otázku jeho práv, případně řeší aktuálně nastalé komunikační situace, které se vymykají běžné komunikační situaci (např. sdělování nepřijemných informací).

Pěstouni jsou obvykle na tento druh komunikace dobře připraveni, přesto, anebo právě proto pro ně může být rozhovor s dětmi, a to zejména dětmi velmi malými, zjevně či pravděpodobně traumatizovanými nebo s dětmi žijícími uprostřed konfliktu rodičů, velice náročný. Tato náročnost je dána nejen velkou emocionální zátěží celé situace pro všechny zúčastněné, ale i potřebou precizní přípravy (byť někdy velmi spěšné – např. v případě, kdy je dítě umístěno do pěstounské péče na přechodnou dobu v důsledku akutní mimořádné situace), dostatkem zkušeností a nutností volit odlišné komunikační techniky než v případě běžné každodenní konverzace s dítětem.

Vedení rozhovoru

Při vedení každého rozhovoru je nezbytné přistupovat k druhému individuálně, s empatií a bez předpokladů. Je-li veden rozhovor s dětmi, je vždy potřeba ještě zohledňovat věk dítěte a jeho vývojové schopnosti. Těmto faktorům je potřeba přizpůsobit nejen techniku vedení samotného rozhovoru, jeho načasování a tempo, ale rovněž prostředí, ve kterém se odehrává. V tomto textu se věnujeme problematice vedení rozhovoru pěstouny s dětmi v jejich péči, zejména v případech zjišťování názoru nebo postoje dítěte k situaci, která se ho týká, objasňování pravidel fungování pěstounské péče, práv a povinností dětí, jejich biologických rodičů, pěstounů, případně dalších odborníků. Pro potřeby tohoto textu nemyslíme „rozhovorem“ běžnou každodenní konverzaci s dítětem, která je součástí každého mezilidského vztahu.

Na úvod je potřeba poznamenat, že pěstouni by měli být trénováni ve vedení rozhovorů s dětmi, měli by být připraveni na to, že v rozhovoru s dítětem mohou narazit na traumatické vzpomínky nebo události, a měli by být srozuměni s tím, že v kontaktu s dětmi mohou získat závažné informace o předchozích nevhodných způsobech péče o děti (týrání, zneužívání, zanedbávání). V této souvislosti je potřeba zdůraznit, že kompetenci pěstouna NENÍ zjišťovat, zda ke zmiňovanému chování skutečně došlo a za jakých okolností, případně dětem poskytovat krizovou intervenci. Pěstoun má být schopen, v případě, kdy dítě samo toto téma do rozhovoru vnese, citlivě a empaticky reagovat na sdělení dítěte a provést ho emocemi, které sdělení provází. Následně by měl neprodleně informovat příslušného sociálního pracovníka, který je odpovědný za další kroky. Pěstoun může být pouze „tichým průvodcem dítěte“ následným intervenčním procesem s tím, že koordinuje další komunikaci s dítětem na dané téma s ostatními odborníky (sociální pracovníci, psychologem, případně orgány činnými v trestním řízení).

Velmi podstatný moment je úvodní setkání pěstounů s dítětem. Vzhledem k emocionálnímu významu prvního kontaktu je vhodné, aby toto setkání mělo charakter připomínající běžný první kontakt (tedy např. jako když jde dítě poprvé do školky, na kroužek, atp.). Je vhodné v počátku vystupovat srdečně a autenticky, ale s profesionálním odstupem, aby dítě mohlo být tím, kdo určuje rychlost vývoje vztahu, jeho dynamiku, emocionální a tělesné hranice a intenzitu. Je-li to možné, mělo by úvodní setkání probíhat v neutrálním prostředí, případně prostředí, které je známé spíše dítěti. Tak, aby dítě nemuselo soustředit svou pozornost na prostředí a vztah zároveň. Je-li to možné, mělo by mít dítě příležitost ponechat si u sebe jakoukoliv (bezpečnou) věc, která mu symbolizuje bezpečí, rodinu, zázemí.

Cílem úvodního setkání a rozhovoru s dítětem je možnost získat náhled na způsob vyjadřování dítěte, jeho uvažování, ale i fungování v běžných situacích. Rozhovor by se měl zabývat běžnými a pozitivními věcmi denního života – co má dítě rádo, na co se těší, jaké má oblíbené jídlo, pohádku atp.

Cíle úvodního rozhovoru s dítětem

- Navázat vztah s dítětem.
- Získat představu o uvažování a vyjadřování dítěte.
- Získat náhled na dynamiku vztahů v rodině (kdo je důležitý, jaké vztahy jsou blízké, jaké používá pojmenování pro členy rodiny).
- Pochopit, jak aktuální situaci vnímá dítě.

Rozhovor s dítětem by měl být vždy dobře načasován, aby odpovídal potřebám dítěte a jeho běžnému dennímu režimu (jídlo, spánek atp.). Čím mladší dítě, tím více je potřeba tento faktor předem zohledňovat a plánovat. V případě dospívajících by se při plánování úvodního rozhovoru měly rovněž zohledňovat jeho zájmy a volnočasové aktivity, dospívající by neměl být nucen rušit oblíbenou činnost, protože to zbytečně posiluje jeho odpor k samotné spolupráci.

V případě, kdy první kontakt mezi pěstounem a dítětem probíhá náhle, jako reakce na akutní situaci v rodině, je i tak potřeba postupovat velmi pomalu a citlivě, jak bylo uvedeno výše. Je potřeba, aby dítě bylo „dirigentem“ vztahu, který určuje, jak rychle a jakým směrem se vztah vyvíjí. Velmi důležité je, aby dítě na začátku dostalo základní informace, které mu pomohou zorientovat se v nastalé situaci. Informace mají být předkládány jednoduše, věcně, způsobem odpovídajícím věku a rozumové vyspělosti dítěte. Je dobré v rozhovoru dát najevo, že se dítě může kdykoliv na cokoli zeptat, případně některá pravidla nebo informace v počátku průběžně opakovat a ujišťovat dítě, že je v pořádku, pokud si vše hned nepamatuje nebo pokud bude něco dělat tak, jak je zvyklé z domova. Dítě by se mělo dozvědět především následující:

- **Kde jsem a jak dlouho zde budu.**
- **Kdo jsou lidé, kteří o mě budou pečovat, případně kdo další v rodině žije.**
- **Jaká jsou základní pravidla fungování v rodině (kde budu spát, kde jíst, jak budu řešit hygienické potřeby), zda si mohu jídlo udělat sám, požádat o něj atp., kde si mohu nechat své věci.**
- **Co se bude dít zítra.**
- **Co je s mými blízkými a kdy, případně jak s nimi mohu být v kontaktu.**
- **Kam budu chodit do školy, kdy a jak se budu moci vidět se svými kamarády.**

Ideálním prostředím pro první rozhovor s dítětem je jídelní stůl, jedná se o prostředí dostatečně intimní a osobní, ale zároveň veřejné (ve smyslu společně sdíleného prostoru). Také umožňuje setkání přirozeně doplnit drobným občerstvením a plynule navázat konverzaci.⁶ Uvítání dítěte by nemělo být přerušováno telefonáty, příchodem návštěv atp.

⁶ Pokud vedeme rozhovor s dítětem v dětském pokoji plném hraček, může být fascinováno nabídkou hraček atp., taktéž pokud se rozhovor s dítětem odehrává v obývacím pokoji, kde je puštěný televizor atp., může být pozornost strhávána jinými podněty.

Techniky rozhovoru

Pěstoun by měl přizpůsobit používané komunikační nástroje, ale i své vzezření věku dítěte, se kterým vede rozhovor (např. výrazné líčení, oblékání, šperky atp. mohou nežádoucím způsobem narušovat pozornost malých dětí, v některých případech ho mohou třeba prvky výrazné manikúry i děsit). Vystupování a vzhled by měly splňovat následující kritéria:

- měl by působit příjemně – přizpůsobit situaci a věku dítěte tón hlasu, tempo řeči, gestikulace (jednoznačná a neagresivní), respektovat osobní zóny i v případě malých dětí,
- velmi obezřetně by se měly používat v komunikaci s dětmi doteky (i v případě malých dětí), zvláště opatrně je nutné přistupovat k dětem, u kterých může docházet k fyzickému týrání nebo sexuálnímu zneužívání.

Co nedělat!

- Nedopustit, aby se dítě cítilo provinile nebo trapně.
- Nekritizovat ani neverbálně. Nekritizovat rodiče, ať udělali cokoliv!
- Nenutit dítě k odpovědím, nepodsouvat mu je.
- Nenechávat dítě samotné.

Specifika rozhovoru s dětmi v jednotlivých vývojových obdobích

1. Děti předškolního věku

Vedete-li rozhovor s malými dětmi, je nezbytné znát podrobně problematiku vývojové psychologie a dle stupně vývoje zvažovat techniky a postup vedení rozhovoru. Rozhovory s dětmi předškolního věku jsou velmi složité, protože jsou ve velmi variabilním a nesourodém věkovém období. V tomto věku jsou mezi stejně starými dětmi největší vývojové rozdíly – schopnost používat jazyk, míra imaginace, abstrakce, schopnosti řadit situace do časového schématu atp.

Klíčové charakteristiky dítěte předškolního věku

- Myšlení předškolních dětí je velmi konkrétní a jejich schopnost přemýšlet abstraktně je stále ve vývoji. Děti nerozumí ironii, metafoře a analogii, je potřeba si ověřit, jak dítě chápe předkládané pojmy.
- Řeč a myšlení předškolních dětí nejsou uspořádány logicky (tak jak to vnímáme my), jednájí spontánně a vyhrknou to, co jim v daném okamžiku přijde na mysl – jejich příběhy mají tendenci být nesouvislé, nesourodé, někdy je obtížné najít ve všech informacích relevantní data – potřebujete-li podrobnosti, zeptejte se, ale pozor na sugestivní otázky.
- Chápání prostoru, vzdálenosti i časových údajů jsou v případě předškolních dětí nelogické a nelineární. Jejich paměť nefunguje chronologicky a ještě neumí používat měrné jednotky. Chcete-li pochopit děj, je potřeba zjistit tzv. „referenční body“, např. bylo to před snídání, nebo po, bylo venku světlo, nebo tma, bylo léto, nebo zima – jak jsi byl oblečený...
- Předškoláci jsou egocentričtí ve vnímání světa i reakce na ně. Myslí si, že se svět točí jen kolem nich a týká se jich vše včetně osobních problémů. Obvykle nepromýšlí, jaké dopady bude mít jejich chování na druhé. Obávají se toho, co si o nich ostatní myslí. Spontánnost může někdy nepřipravené dospělé zaskočit.
- Pozornost předškolních dětí je omezená, vést dlouhé hovory není možné. Je proto žádoucí postupovat flexibilně.
- Dítě může být zcela paralyzováno oddělením od blízké osoby a vykazovat vysokou míru traumatizace, která může bránit navázání vztahu i běžné komunikaci.

2. Děti školního věku

Děti školního věku jsou již mnohem lépe schopny navázat rozhovor s cizí osobou, jejich odpovědi jsou již mnohem souvislejší a lze se v nich lépe orientovat, jsou schopny zobecňování a hodnocení událostí. V této souvislosti je potřeba zohledňovat, že děti školního věku už mohou upravovat své odpovědi dle očekávání, která si spojují s tazatelem. Tzn. dítě odpovídá tak, jak očekává, že chce tazatel, nebo jak si myslí, že je správné (děti v tomto věku již vědí, jaké jsou běžné normy fungování rodin – denní režim, péče o děti – a mohou své odpovědi upravovat tak, aby rodiče „kryly“). Zároveň jsou děti v tomto věku již schopny formulovat svá přání a očekávání související s umístěním do NRP, která by měla být akceptována (např. jak si přeje být oslovován, jak chce oslovovat pěstouny, zda a s jakými běžnými činnostmi bude potřebovat od pěstounů pomoc, požadovat ji nebo očekávat atp.). Zároveň jsou však schopny už určité míry sociální percepce a jsou velice citlivé na jakoukoliv nespravedlnost, nedodržení slova, faleš apod. Nevhodný postup nebo reakce, špatně volená slova či nedodržení slibu ze strany pěstounů či sociálních pracovníků může vést k trvalému narušení vztahu mezi dítětem a danou osobou.

3. Dospívající

Dospívání je obdobím, kdy je mladistvý kognitivně, tedy rozumově vybaven k tomu, aby veškeré situace, informace a okolnosti chápal stejným způsobem jako dospělý. V oblasti sociálního a širěji tzv. socioemočního vývoje tomu tak ovšem nemusí být. Osobnost dospívajícího může vykazovat výrazné projevy emoční lability, názorové nejasnosti nebo naopak výrazné vyhraněnosti. Mladiství v tomto období mohou výrazným způsobem akcentovat princip pravdy a spravedlnosti, nebo naopak jakýkoliv řád a systém odmítat. Komunikace s mladistvými v tomto ohledu může být mimořádně náročná, protože z pohledu pěstouna, ale i sociálního pracovníka, policisty nebo soudce se může jednat o výrazně nezralou osobnost, což může vyvolat tendenci takto s ní jednat. Dospívající ovšem vždy vyžaduje, aby s ním bylo jednáno jako s dospělým. Na opačnou situaci může reagovat výrazně negativně.

Dospívající má již zcela reálnou představu o tom, co je ve vztahu dětí a rodičů přirozené a „normální“, a proto je potřeba s ním jednat skutečně jako s partnerem. Zohlednit je také třeba skutečnost, že dospívající je již schopen účelového jednání (např. bude projevovat zájem o to, vrátit se do péče původní rodiny, u které má větší volnost než v rodině pěstounské).

8 Důležitá témata v náhradní rodinné péči

8.1 Postoje v případech střetu zájmu dítěte a dospělého (jak se těchto střetů vyvarovat)

Miloslav Macela

V předchozí části metodiky bylo uvedeno, že děti obvykle svá práva bohužel neznají – nejsou jim totiž v některých případech aktivně sdělována a vysvětlována. Děti tak často ani nevědí, že mají „právo znát svá práva“. Je smutnou realitou České republiky, že práva dětí nejsou zařazena jako součást školního kolokvia tak, aby se děti mohly systematicky a přiměřeně svému věku průběžně o svých právech dozvídat, „osahat“ si jejich smysl a učit se je naplňovat.

Znalost o osobních právech nabývá důležitosti zejména v kritických životních situacích, mezi které ztráta vlastní rodiny bezesporu patří. Ztráta blízkých lidí (byť na omezenou dobu) je těžko představitelnou a nepřenosnou situací i pro většinu pomáhajících pracovníků. Téma odebrání dítěte z rodiny se tak může stát traumatickým zážitkem i pro dospělého, který je v roli odborného pracovníka doprovázejícího dítě na jeho cestě do tzv. „vhodnějšího náhradního prostředí“. Z hlediska legislativy, metodik a dalších odborných postupů je tento proces popsán a jsou stanoveny povinnosti všech (dospělých) aktérů. Jak se vyhnout situacím, kdy se dítě ani v takto kritické situaci o svých právech nedovídá? V první řadě jde o poznání těchto situací. Většina odborných pracovníků umí s dětmi adekvátně pracovat, je však důležité možným rizikům předcházet. Jaké skutečnosti, které ve svém důsledku vedou ke střetu zájmu mezi odborným pracovníkem (či poskytovatelem služby) a dítětem, lze označit za rizikové?

1. Neznalost práv dětí

Je vhodné, aby součástí profesního rozvoje každého odborníka, který pracuje s dětmi, byla otázka práv dítěte. Během studia se adept pomáhající či právní profese (ale ani dalších povolání, jako jsou učitelé, zdravotníci, politické funkce) většinou nesetká s uceleným programem, který by se zevrubně věnoval právům dětí, jejich porozumění a aplikaci při každodenním kontaktu s dítětem. Stejně tak chybí možnost, aby se pomáhající profesionálové a další pracovníci, kteří přicházejí do kontaktu s dětmi v obtížných životních situacích, naučili praktickému vedení rozhovorů s dětmi včetně podpůrných a speciálních komunikačních technik, které jsou efektivní při zjišťování názorů dětí všech věkových kategorií nebo dětí s určitou formou znevýhodnění. Této problematice je proto nutno věnovat pozornost při zpracovávání plánů dalšího vzdělávání.

2. Problém vyhoření

U lidí, kteří pracují v dennodenním kontaktu s dětmi (pěstouni, vychovatelé v ústavech, sociální pracovníci apod.), se často setkáváme s paradoxní situací. Je jí nedůvěra vůči dětem a neschopnost být s dětmi v upřímném kontaktu. Mnohdy jde o odborné pracovníky s dlouhou profesní praxí, kteří se v jejím průběhu setkali s mnoha případy dětí, které – podle jejich slov – „selhaly“. Obvykle jde o pracovníky na pokraji nebo již v pokročilé fázi vyhoření. Průvodním jevem nedůvěry k dětem je skepse vůči vědeckým poznatkům, novým metodám práce a dalším „novinkám“, mezi které jsou počítána i práva dětí, Úmluva o právech dítěte a ochrana lidských práv obecně. Je proto nutné, aby každá organizace poskytovala svým zaměstnancům podporu a přijímala cílená opatření v oblasti prevence proti profesnímu vyhoření (supervize, intervize, podpora nezávislých odborníků při řešení složitých kauz, vzdělávání atd.).

3. Uplatňování formálního přístupu k právům dítěte

Řada organizací formálně zveřejňuje Úmluvu a obdobné dokumenty na „nástěnkách“. Často z toho důvodu, že to vyžadují právní předpisy, standardy kvality či nadřízené subjekty. Otázkou je, zda lze zveřejnění složitého právního textu (který je navíc mnohdy pro dítě mimo běžnou dostupnost) považovat za adekvátní způsob komunikace s dítětem o jeho právech. Zpravidla je takový text obtížně uchopitelný i pro odbornou veřejnost. V oblasti komunikace je proto třeba věnovat pozornost obsahu, srozumitelnosti a vhodné formě předávaných informací.

4. Pocit dospělého, že ví nejlépe, jak danou situaci pro dítě řešit, a nepotřebuje o ní s nikým komunikovat

Řada empatických pomáhajících profesionálů to s dětmi myslí opravdu dobře a je přesvědčena, že ví, jak situaci vyřešit co nejlépe. Věnují řešení situace dítěte mnoho energie, jednají s dalšími odborníky a službami. V některých případech však lze těžko dohledat, kdy byla situace diskutována s dítětem a jak bylo dítě do řešení SVĚ situace přizváno. Může se stát, že dítě (často i s velkým časovým odstupem) vyjádří nespokojenost s formou řešení. Ještě nedávno platil na některých pracovištích úzus, že s malými dětmi nebo s dětmi s mentálním znevýhodněním se nehovoří vůbec („není důvod“, „postrádá to smysl“). Nový občanský zákoník stanovil hranici 12 let jako věk, kdy se dítě stává zcela relevantním partnerem při přijímání důležitých rozhodnutí (souhlas k osvojení, rozhodování o rodičovské odpovědnosti atd.). Ústavní soud tuto věkovou hranici relativizoval, když ji v jednom ze svých nálezů (I. ÚS 2482/13) označil za „nejzazší možnost“ a vyslovil názor, že „většina dětí je schopna se vyjádřit ke svému budoucímu výchovnému uspořádání již po dosažení věku 10 let“. Obsah sdělení a způsob komunikace je tedy třeba posuzovat individuálně podle rozumové vyspělosti dítěte s tím, že každé dítě, které je schopno komunikovat, má právo vyjádřit svá přání.

5. Dospělí nechtějí dítě zbytečně zatěžovat rozhodováním

U dospělých bohužel stále panuje přesvědčení, že děti se neumí rozhodovat, a je tedy zbytečné vystavovat je procesu rozhodování („když on si ani neumí vybrat, co si vezme na sebe“, „vím přesně, co řekne“ apod.). Ano, rozhodování je těžké i pro dospělé. Rozhodování je dovednost, kterou je nutno trénovat. Dítě musí pocházet opakovaně zkušeností, že rozhodnutí mají následek, že jsou spojena s určitou odpovědností a pocity (včetně těch negativních, kdy rozhodnutí „může mrzet“ nebo je možno rozhodnutí litovat). To vše samozřejmě v míře, která dítě přímo neohrožuje. Umění se rozhodovat je významnou kompetencí pro samostatný život. Bez komunikace s dětmi a pomoci nalézat jim cestu pro rozhodnutí je touto kompetencí do jejich dalšího života nevybavíme.

6. Sdílení názorů dítěte je pro dospělé odborníky emocionálně zatěžující

Je zajímavé, jak často se u nás setkáváme s reakcí, že děti mají práv nadbytek, a nikdo nehovoří o jejich povinnostech. Tato rovina obav z práv dětí je známkou nepochopení smyslu práv dětí. Další obavy pramení z reakcí dětí, pokud odborný pracovník hovoří s dítětem o záležitosti, kde se jeho názor s názorem dítěte diametrálně odlišuje (dítě si například idealizuje své rodiče, sociální pracovník o nich nemá valné mínění). Pracovník nechce „brát dítěti iluze“, proto se tomuto „nepříjemnému“ tématu vyhne.

7. Názor dítěte je zprostředkován někým jiným

V praxi se setkáváme se situací, kdy je zjišťován názor dítěte prostřednictvím další osoby. Jako příklad lze uvést soudy, které v některých případech nezjišťují autentický názor dítěte, ale spoléhají se na zprostředkované sdělení názoru dítěte opatrovníkem. Podobná situace však může nastat i v náhradní rodinné péči, kdy probíhá komunikace s dítětem prostřednictvím pěstouna a kdy sděluje pěstoun názor na to, „co si dítě myslí“. Motivem pro takový postup může být zaběhnutá praxe, nedostatečná kompetentnost adekvátně zjišťovat názor dítěte, ale také obava z vlivu přímé komunikace s dítětem na jeho psychiku. Nálezy Ústavního soudu i oficiální komentáře k Úmluvě o právech dítěte proto apelují na „absolutní“ slyšení dítěte, tedy aby ti, kdo o dítěti rozhodují, měli autentický zážitek z rozhovoru s dítětem.

Uvedené příklady jsou typickým reprezentantem situací, **v nichž může docházet v rámci zjišťování názoru dítěte ke střetu zájmů mezi dítětem a dospělým**. Střet zájmů dospělého a dítěte v oblasti zjišťování názoru a dopadů na směřování případu lze vnímat v kontextu profesionálních pracovníků, kteří se na případu podílejí, ale také v kontextu náhradních rodičů.

Jak s těmito situacemi pracovat?

1. Zajistit, aby k podobným situacím pokud možno nedocházelo (oblast prevence). Základem je vzdělávání a trénink odborných pracovníků. Součástí profesního rozvoje na všech pozicích by měla být otázka práv dětí, význam participace dítěte v rozhodovacích procesech a nácvik dovedností s dětmi komunikovat. Tyto znalosti a dovednosti lze citlivým způsobem přenášet i na pečující osoby (např. cíleným zařazováním těchto témat při plánování povinného vzdělávání). Ke střetu zájmů může dojít nejen mezi profesionálním pracovníkem a dítětem, ale také mezi pečující osobou a dítětem. Je nutné pravidelně připomínat náhradním rodičům, že to, co se jim jeví jako správné a jediné možné pro dítě, může být v ostrém rozporu se zájmem dítěte (typickou oblastí takového střetu může být kontakt dítěte s jeho rodiči a dalšími příbuznými, názory na četnost kontaktu, jeho formu atd.). Základní dovedností pro práci s konfliktem zájmů mezi dospělým pěstounem a dítětem je schopnost naslouchat dítěti, důvěřovat jeho pocitům, podporovat ho v rozhodování a dovednost říci si o pomoc, aby situaci pomohl rozklíčovat někdo třetí (například doprovázející sociální pracovník nebo jiný nezávislý odborník).
2. Podpora pracovníků. Základním preventivním opatřením je také systematická práce zaměstnavatele se syndromem vyhoření u pomáhajících pracovníků (týmová práce, supervize, intervize).
3. Dovednost řešit situace střetu zájmu dospělého, stanovení postupů řešení. Poskytovatelé služeb a pověřené osoby jsou povinny definovat možné situace střetu zájmu pracovníka a klienta. Nemělo by jít o formální popis, nebo naopak velmi obsáhlý výčet všech možných situací. Pracovník by měl disponovat schopností rozpoznat střet zájmů a znát postup pro jeho řešení. Tato pravidla by měla být zcela jednoznačná, ideálně demonstrována na několika typických situacích střetu zájmu.
4. Kontrola a vyhodnocování situací střetu zájmů. Život je natolik pestrý, že ani sebedokonalejší postupy a pravidla možným situacím střetu zájmů nezabrání. Nelze se tedy spolehnout pouze na výše uvedená opatření. V sociální práci platí zásada pravidelné revize případu, která by se měla ideálně odehrávat také za účasti dítěte (např. vhodnou formou zjišťování zpětné vazby).

8.2 Práce s pocity ztráty, obav, nízkým sebevědomím

Terezie Pemová, Radek Ptáček

Na úvod této kapitoly je potřeba uvést, že uznáváme individuální prožívání bolestivosti ztráty (tzn. nelze míru ztráty a bolesti druhého posuzovat z vlastní perspektivy – to, co zraňuje jednoho, druhý může bez obtíží zvládat a naopak) a v případě dětí oddělených od rodičů musíme vždy zohledňovat jejich perspektivu. Děti v pěstounské péči za sebou mají často prožitky mnohých ztrát, které často ani neměly příležitost řádně zpracovat a prožít. Zároveň je jejich situace o to složitější, že samotné oddělení od rodičů představuje nejen jednu z nejtěžších ztrát (byť by se mohlo jednat o krátkodobou situaci), ale zároveň se jedná o ztrátu vícerozměrnou, která zahrnuje ztrátu pečující osoby, známého domácího prostředí, denního režimu a rituálů, dalších blízkých osob (sourozenců, v širší rodině, vrstevnickém kolektivu, škole, volnočasových aktivitách atp.).

Ztráty, smutek a truchlení jsou součástí života každého z nás, bohužel se nevyhýbají ani období dětství. Naopak prožívání drobných ztrát, postupné osvojování si zvládání ztrát a smutku je jedním z důležitých vývojových úkolů různých etap dětství a dospívání. Reakce na životní ztráty a smutek se nazývá truchlení, byť tento pojem si často spojujeme jen s reakcí na úmrtí blízké osoby. V podstatě každá významná životní ztráta vyvolává reakce, které zahrnují fyzické i emocionální projevy spíše negativního charakteru, většina z těchto reakcí má v podstatě uzdravující charakter a má pomoci v procesu adaptace. Dalo by se říci, že každá nepříznivá (někdy i příznivá) životní událost zahrnuje alespoň některé prvky ztráty (i nástup do 1. třídy, na který se dítě těší, znamená ztrátu – např. známého prostředí školky, oblíbené paní učitelky atp.). Proto pochopení prožitku ztráty i adaptačních mechanismů, jakými je lidé (zejména děti) zvládají, nám může pomoci provázet je tímto obdobím i lépe rozumět fyzickým, emocionálním i sociálním projevům smutku, se kterými se můžeme setkat. Cesta smutku je v podstatě velice soukromá zkušenost, kterou lze s jinými lidmi sdílet jen v omezené míře, přesto je sdílení s jinými osobami velmi podstatné. Průběh i délka této cesty se u každého jednotlivce liší. Je důležité mít na paměti, že zkušenost ztráty je jedinečná pro každého jednotlivce a přes veškeré aktuálně prožívané útrapy může mít její zvládnutí nesporný význam pro stabilizaci a rozvoj osobnosti každého z nás.

Pod pojmem ztráta můžeme vnímat mnoho situací, se kterými se musí vyrovnávat děti. Osíření dítěte, jeho opuštění rodičem, zdravotní újma nebo prožití traumatické události se sebou nesou jisté ztráty, přičemž jejich projevy, ale i důsledky pro vývoj dítěte mohou být velmi odlišné. Pro účely tohoto textu budeme dále používat zjednodušující pojem „ztráta“, byť jsme si vědomi jistých omezení, které to přináší. Rovněž tak pojem dítě nebo dospívající je používáno jako generalizující pojem; je-li to v kontextu tématu nutné, využíváme označení vývojových stadií dětství.

Prožívání ztráty v dětství

Prožívání ztrát v dětství je ovlivněno nižší frustrační tolerancí dětí, nedostatkem zkušeností, ale i komunikačních schopností. To, že dítě některé prožitky neumí verbalizovat, případně i obvyklým způsobem projevovat v chování, neznamená, že ztrátu neprožívá, naopak pocit ztráty může být velmi hluboký a bolestivý. Nicméně, truchlení je normální proces a v podstatě je prostředkem, který slouží k uzdravení. Truchlení nás může provést ze stavu totální dezorganizace, zmatenosti i strachu do stavu, kdy máme schopnost relativně svobodně nakládat se svým životem. Dokonce nám může pomoci vyvinout schopnosti, které zvýší naši schopnost přizpůsobit se i na pozdější ztráty, a činí nás tedy odolnějšími a silnějšími.

Uvažujeme-li o ztrátách v životě dětí a/nebo mladistvých, je pravděpodobné, že většina lidí si představí především úmrtí blízké osoby, případně rozpad rodiny. Mnohdy na tyto ztráty nahlížíme z pozice dospělého, který již vnímá význam těchto událostí z pohledu definitivnosti a nezvratnosti a zařazuje je do životní zkušenosti dospělého. Tyto ztráty jsou skutečně jedny z nejbolestivějších, také jim byla věnována největší pozornost v rámci studií týkajících se ztrát a traumatizace, a je potřeba uvědomit si především jejich dopad do všech aspektů lidského života. Mnoho ohrožených dětí musí čelit opakovaným nebo pokračujícím ztrátám (odebrání z rodiny, adaptace v náhradní rodině, návrat zpět do biologické rodiny atp.), přičemž v určitém věkovém období může být oddělení od pečujících osob prožíváno stejně, jako by došlo k jejich úmrtí. Mnohým z těchto ztrát musí děti čelit samy, buď proto, že si jich okolí nepovšimne, nebo proto, že nemají nikoho, s kým by je mohly sdílet.

Ztráta může vstoupit do života dětí a dospívajících mnoha různými způsoby, některé z nich jsou nedílnou součástí „normálního“ vývoje dětí. Pokud však tyto ztráty přijdou dříve, než běžně odpovídá vývojovému stupni dítěte, nebo pokud se jedná o ztráty kumulované, může se stát, že pocit ztráty bude pro dítě nepřekonatelný.

Jednoduše identifikovatelné ztráty	Méně zjevné, ale pozorovatelné ztráty
Úmrtí blízké osoby Nehoda – úraz, vážná nemoc (ztráta dosavadní životní perspektivy a životního stylu) Přírodní nebo průmyslové havárie Válka Oběť trestného činu Ztráta domácího mazlíčka Přirozené vývojové změny	Ztráta důvěry u týraných zneužívaných dětí Vyloučení z preferovaného vrstevnického kolektivu (třída, sportovní oddíl) Potíže s učením Ztráta sebeúcty jako reakce na odmítnutí blízké osoby (rodič, kamarád, partnerský vztah u adolescentů) Uvědomění si jinakosti – např. v případě chronické nemoci (pochopení celoživotních omezení) Ztráty z deprivace
Přirozené vývojové změny	Ztráty z deprivace
Ukončení kojení (odstavení) Nástup do školy Ukončení základní, střední školy Opouštění rodiny	Chudoba Migrace Kulturní dislokace Invalidita nebo vážná změna zdravotního stavu pečující osoby

Faktory ovlivňující prožívání ztráty v dětství

Přestože prožívání ztráty je individuální, existuje několik společných prvků adaptace na ztrátu a truchlení, které můžeme pozorovat u dětí. Je dobré je znát a mít na paměti při kontaktu s dětmi, ale zároveň sledovat individuální cestu ztráty konkrétního dítěte. Výklad významu ztráty u dítěte může být velmi odlišný od výkladu dospělého, protože jejich světy jsou velmi odlišné. Jako osoby zabývající se péčí o ohrožené děti musíme pochopit jednak emocionální význam ztráty pro konkrétní dítě, ale rovněž zohlednit to, jak ztráta ohrozí či může ohrozit bezpečnost dítěte (ztráta pečující osoby v důsledku hospitalizace má emocionální rozměr, ale ovlivňuje i to, co bude s dítětem dále, kdo o něj bude pečovat, jak bude zajištěno jeho bezpečí a péče).

Kromě individuálních faktorů prožívání ztráty ovlivňují i další vlivy, jako je temperament a věk dítěte, jeho dosavadní životní zkušenosti, průběh vývoje a socializace atp. Při posuzování účinků typu ztráty dítěte nebo dospívajícího musíme pochopit, jaký je význam ztráty v životě toho kterého konkrétního dítěte.

Osobnost dítěte

Děti se vlivem své osobnosti liší v reakci na ztrátu. Osobnost nerozhoduje o tom, jak je dítě schopné se se ztrátou vyrovnat, ale pouze jak ji prezentuje. Děti spíše introvertně nebo melancholicky zaměřené mohou reagovat výrazným stažením se a zjevným smutkem, což je pro dospělého čitelná informace, která může stimulovat jeho snahu o emoční podporu dítěte, zatímco děti extrovertní nemusí dávat pocity ztráty tak jasně najevo a dospělý se může domnívat, že je tak intenzivně neprožívá, a nevěnuje proto emočním potřebám takovou pozornost. V této souvislosti je nutné si uvědomit, že každé dítě ztrátu svých blízkých osob nese těžce a má potřebu silné emoční podpory.

Vztah k objektu ztráty

Teorie „attachment and bonding“ (obecně „vztah k blízké osobě“) dává do přímé souvislosti vztah mezi dítětem a objektem ztráty (v tomto případě rodičem) před jejich oddělením s tím, jak následně dítě prožívá proces separace. Významným faktorem, který v této souvislosti vývojové teorie zdůrazňují, je tzv. vhodný náhradní objekt. Pokud dítě nemá k dispozici náhradní objekty, prodlužuje se doba truchlení, všechny fáze mohou mít intenzivnější charakter, včetně průvodních fyzických a emocionálních projevů, a může dojít k „zamrznutí“ či trvalé fixaci traumatu. V této souvislosti je významné srovnání způsobu péče v ústavních zařízeních a pěstounských rodinách, které jednoznačně vyznívá ve prospěch pěstounství. Mimo jiné i proto, že tato forma péče umožňuje vytvoření individuálního a vzájemně emocionálně uspokojivého vztahu.

Význam na prožívání ztráty, jakožto i procesu truchlení mají i okolnosti, za kterých došlo ke ztrátě:

- Ke ztrátě došlo očekávaně (bylo se možno připravit, případně existují přechodové rituály – např. odchod ze školky, který je rámován zápisem do školy atp.), nebo ke změně došlo náhle a nepředvídatelně.
- Ztráta byla provázána přímým traumatem (fyzickým, emocionálním).
- Ztráta má charakter chronického stresu.

Duševní schopnosti dítěte

Děti s omezenou duševní schopností (děti se zdravotním postižením) samozřejmě také truchlí, přestože jejich způsob demonstrace smutku a souvisejících emocí může být zastřenější a méně patrný než u jejich vrstevníků ve stejné situaci. Následující doporučení jsou směřována pro práci s těmito dětmi:

- I děti se zdravotním (mentálním) postižením či jinak znevýhodněné potřebují přiměřeně svému věku a schopnostem informace, které jim pomohou orientovat se v dané situaci (někdy může být tendence „chránit“ děti tím, že je držíme stranou od reality).
- Tyto děti zažívají stejné emoce, ovšem jejich projevy smutku mohou být odlišné (někdy se osoby pečující o tyto děti bojí bouřlivého, hlasitého či intenzivního chování dítěte, které může provázet seznamování se se ztrátou).
- Děti se zdravotním postižením mají nejen stejné prožívání ztráty a smutku, ale především stejné POTŘEBY, které je nutné saturovat.

Předcházející životní zkušenost

Dosavadní životní zkušenosti dítěte významně ovlivňují jeho schopnost vyrovnat se se ztrátou. V této souvislosti lze zmínit především následující aspekty:

- Zda a jak dítě zvládlo předchozí přirozené vývojové ztráty (dítě mělo možnost získat bazální důvěru k blízkým osobám, světu i vlastní schopnosti zvládat životní těžkosti).
- Zda se v současné době jedná o ztrátu „jádra“, nebo „periferních“ osob nebo objektů.
- Společenský kontext ztráty.
- Sociální učení (tzn. zda dítě mělo/má příležitost učit se truchlení a vypořádání se se smutkem a negativními pocity v prostředí, ve kterém žilo, včetně toho, jaké zvyky, rituály atp. v blízkém prostředí využívají).
- Dostupnost sociální podpory.

Protektivní faktory

Existují koncepty emocionální odolnosti a ochranných faktorů, které mají nebo mohou mít vliv na přizpůsobování se ztrátám. Jedná se především o následující faktory:

- Čím je dítě starší, tím má k dispozici širší spektrum chování a je méně závislé na schopnosti blízkých dospělých situaci zvládat.
- Způsob, jakým se rodinný systém jako celek vyrovnává se ztrátou.
- Silný podpůrný systém v užší i širší rodině, sociální prostředí, ale i dostupnost profesionálních služeb.
- U dospívajících stoupá význam podpůrné role vrstevníků (je potřeba zohlednit v případě umísťování pubescentů do náhradní rodinné péče), podpůrná role vrstevníků se také stává důležitou v období dospívání.

Důležitost pocitu kontroly nad vlastním životem

Možnost kontroly nad vlastním životem patří mezi bazální potřeby každého člověka, a to od velmi útlého věku. Možnost rozhodovat o vlastní osobě, o tom, jak budou naplňovány naše potřeby, je základní podmínkou duševního zdraví a pro děti i podmínkou zdravého vývoje. Zvláště v situaci, kdy je dítě omezeno v možnosti rozhodovat o sobě, je nutné takové situace vytvářet, a poskytovat tak dítěti stále pocit, že v dané situaci je do určité míry subjektem, který má určitou kontrolu nad svým životem, a nikoliv pouze objektem, o kterém je rozhodováno.

Strategie pro zvládání ztráty:

- Dovednosti zaměřené na zvládání emocí – jedná se o strategii, která se zaměřuje na schopnost vypořádat se s emocemi vytvořenými situací ztráty. Smyslem je snižovat množství emocionální tísně a nepohody, kterou dítě zažívá. Může se jednat především o práci s pocity úniku, sebeobviňování, vyhýbání se vzpomínkám, popření, atp. Techniky tohoto typu jsou vhodné i pro práci s menšími dětmi.
- Dovednosti zaměřené na řešení problémů – mají za cíl najít řešení problému tím, že se dítě učí zvažovat alternativy, chápat následky a vybírat řešení, které přináší nejméně negativních důsledků, intervence se zaměřuje na budoucnost. Dětem je poskytnuta pomoc při plánování, vytváření alternativy a pojmenování důsledků. Tato technika je vhodná spíše pro starší děti, které mají odpovídající kognitivní schopnosti.

Ztráta ohrožuje pocit bezpečí

Děti si v podstatě od narození postupně vytvářejí představu o sobě, nejbližších osobách i fungování celého světa. V ideálním případě má dítě dostatek času, aby se postupně se světem a svou rolí v něm seznámilo a na všechny postupné změny se s podporou svých blízkých adaptovalo. Pokud tento vývoj plyne dle předpokladů, dítě se v míře možností naučí předvídat, co se kolem něj děje a jak na tyto situace může reagovat.

Pokud však dítě nemá možnost projít těmito vývojovými fázemi, může dojít k trvalému narušení pocitu důvěry ve svět jako bezpečné místo, v blízké osoby jako lidi, kteří jsou odpovědní za péči o děti, v sebe jako hybatele vlastního osudu.

Zneužívané či zanedbané děti si mohou svůj postoj k okolí stavět na předpokladu, že dospělí jim chtějí ublížit, případně že nejsou ochotni či schopni je ochránit v případě, že to budou potřebovat. Dítě, které čelí úmrtí rodiče, sourozence, ztrácí pocit důvěry v bezpečí rodiny. Dítě se specifickými poruchami učení může začít pracovat s předpokladem, že nemá cenu snažit se ve škole, protože toto snažení stejně nikam nepovede. Chronicky nebo vážně nemocné dítě může odmítat plánování či účast na aktivitách, které směřují k budoucnosti, protože v ně nevěří.

Každý z nás své chování přizpůsobuje očekávaným výhodám nebo následkům. Tyto naše předpoklady usnadňují porozumění běžným životním situacím, predikci fungování světa a vytváří v nás pocit, že svět je pochopitelné a bezpečné místo k životu. Většina významných životních ztrát ohrožuje individuální pocit bezpečí, případně tento pocit trvale destruuje. Nečekané úmrtí blízkých může rozbít předpoklady týkající se „přirozeného“ cyklu života a smrti, budoucnosti, rolí v rodině i sociální síti, víry a přesvědčení, pocitu nezranitelnosti a všemohoucnosti rodičů atp. Ztráta důvěry spojená s ohrožením schopnosti orientovat se ve světě může narušit schopnost dítěte rozhodovat se, věřit v sám sebe a vlastní reakce a osoby ve svém okolí.

Typické reakce dětí na ztrátu pocitu bezpečí

- Děti a dospívající mohou působit zmateně, úzkostně a nerozhodně (případně mohou odmítat rozhodovat se).
- Děti a mladiství mohou hledat bezpečí u jiných osob nebo činností, včetně útěku do denního snění, rutinních opakujících se činností atp.
- Děti a dospívající můžou působit agresivně, vztekle, podrážděně.

Úkoly pro truchlící děti

Akutní (okamžité) úkoly

- Pochopení, že došlo ke ztrátě a jaké jsou důsledky této skutečnosti.
- Zaměřit se na vlastní ochranu a rychlou rekonstrukci rodiny.

Střednědobé úkoly

- Přijetí a citové uznání reality ztráty.
- Poznání a přehodnocení vztahu ke ztracenému objektu.
- Zpracování psychologické bolesti, která doprovází prožívání ztráty.

Dlouhodobé úkoly

- U dítěte se vyvíjí nový pocit vlastní identity, která zahrnuje zkušenost ztráty a modifikuje vztah k objektu ztráty.
- Naučit se investovat do nových citových vztahů bez nadměrného strachu ze ztráty a bez neustálé potřeby porovnávat nové osoby s osobami, které dítě ztratilo.
- Dítě je schopno vytvořit si obraz ztraceného objektu, který je sice vnitřně přítomný v životě dítěte (zakotvení v minulosti), ale dává mu možnost vývoje a prožívání současnosti i plánování budoucnosti.
- Dítě je schopno se vrátit k aktivitám běžným pro jeho věk a užívat si je.
- Dítě je schopno vyrovnat se s pravidelnou obnovou bolestivých vzpomínek ztráty prostřednictvím ozdravných rituálů.

Existují dva mimořádně důležité aspekty truchlení u dětí, které vyžadují větší pozornost než v případě práce s dospělými. Jedná se především o:

- potřebu ochrany (možnost delegovat své strachy a bolest na jiné, víra, že dospělí zvládnou víc než já a pomohou mi),
- potřebu zachovat vnitřní reprezentaci a vztah se ztraceným objektem (tzn. blízkou osobou).

Děti často mají silný smysl pro loajalitu k těm, které ztratily. Pokud měly silný vztah k osobě, kterou ztratily, je důležité, aby měly možnost udržet určitou část tohoto vztahu ve svém emocionálním životě. Jedná se především o možnost pochopení ztráty, případně odpuštění či „vyčistění“ pocitů viny. Pak se zvyšuje pravděpodobnost, že budou schopny postupovat dál životem a vytvářet nové vztahy. A to i v okamžiku, kdy tato osoba (nejčastěji rodič) nemá na pokračování tohoto vztahu zájem.

Při práci s dětmi je potřeba především zaměřit se na následující oblasti:

- Pozornost bychom měli věnovat především komplexnějším změnám v chování, nikoliv jednotlivým prvkům chování (např. dítě se chová nepřízpůsobivě v rodině, ve škole a jiných prostředích)
- Intenzita vnějších projevů chování nemusí vždy svědčit o skutečném prožívání (internalizace obtíží)
- Prožívání smutku a truchlení u dětí může působit nekonzistentně a chaoticky (není plynulé – výkyvy v náladách atp.)
- Některé chování může být jen součástí „normálního“ vývoje, a proto není výrazem úzkosti související se ztrátou (naopak rizikové je, pokud u dítěte vymizí vývojové problematické chování – např. dospívající nerevoltuje)

Okamžité reakce

- Šok a nedůvěra
- Hrůza a protest
- Apatie a omráčení
- Pokračování v běžné činnosti (ignorování ztráty)

Obvyklé reakce na ztrátu

- Úzkost
- Živé vzpomínky
- Potíže se spánkem
- Smutek a touha po ztraceném objektu
- Zlost a agresivní chování
- Pocit viny, výčitek a hanby
- Školní problémy
- Fyzické potíže

Porozumění a usnadnění procesu smutku u dětí je velkou výzvou pro osoby, které jim pomáhají. Tato výzva se týká čtyř hlavních oblastí:

1. Intelektuální, emocionální a sociální limity dětského chápání dané situace ovlivňují reakce dítěte i schopnost vyrovnání se s ní.
2. Skutečnost, že žal, který odráží smutek u dětí, může mít velmi odlišnou podobu od smutku dospělých. Ve skutečnosti smutek může vést k chování, které může velmi zkoušet trpělivost dospělého, jenž o dítě pečuje (agrese, vztek, obviňování, odmítání vztahu atp.).
3. Skutečnost, že příznaky smutku u dětí mohou být nekonzistentní a nepředvídatelné (jeden den tak, druhý jinak).
4. Děti mají větší obtíže při verbalizaci svých potřeb. Většina z nich reaguje na emoce, nejsou schopny analýzy situace, jako to dělají dospělí. Proto si mnohé děti a dospívající ani nemusí být vědomi svých potřeb. Může se tak stát, že dítě odmítá to, co se pro něj snažíme udělat, případně my můžeme v dobré víře dělat to, co dítě ve skutečnosti nepotřebuje (např. naše rychlá snaha o sblížení, utěšování prostřednictvím fyzického kontaktu, o který dítě nestojí, atp.).

Vývojové fáze a potřeby dětí

Velmi důležitý vliv na reakci dětí a dospívajících prožívajících ztrátu má jejich vývojová úroveň. Chápání dítěte, či naopak nepochopení pojmu a významu smrti, neodvratnosti či nemožnosti změnit některé situace (např. důsledky nemoci nebo rozpadu rodiny). Jedná se jak o projev smutku, tak mechanismy, které používají k jejich zvládnutí.

Rozdíly se mohou objevit také v závislosti na tom:

- s kým dítě mluví (vztah k této osobě a načasování rozhovoru), někdy může být pro dítě jednodušší svěřit se cizí osobě, anonymně – např. využívání krizových linek a center,
- jaký je kulturní kontext, v němž jsou názory a postoje dítěte interpretovány (včetně kulturního a náboženského vzorce chápání významu ztrát, životního cyklu atp.),
- jaká je kognitivní úroveň a komunikační schopnosti dítěte.

Dopady ztrát na vývoj dítěte

- Děti různého věku chápou situaci ztráty a její důsledky různými způsoby.
- Vysvětlení týkající se ztráty musí být upravena tak, aby vyhovovala kognitivnímu a emočnímu vývoji dítěte.
- Dětské chápání situace ztráty se může v průběhu času měnit a může nastat potřeba znovu prozkoumat předchozí ztráty a začlenit je do současného vývoje dítěte (např. dítě, které se v důsledku úrazu v raném dětství stane invalidní, se musí s tímto omezením postupně vyrovnávat ve všech vývojových fázích ve vztahu k vývojovým úkolům, které se vážou na jednotlivé životní etapy).

3stupňový model poskytování péče o děti prožívající ztrátu

1. **RESPEKT:** Bezpodmínečný respekt k emocím, chování a prožívání dítěte, ale i jeho blízkých osob.
2. **POROZUMĚNÍ:** Je důležité, aby byl respekt doplněn o snahu pochopení smutku, které dítě prožívá. S ohledem na odlišnosti prožívání smutku a procesu truchlení u dětí (viz výše) se může jednat o velmi obtížný úkol.
3. **PODPORA:** Rolí pěstouna není „vyléčit“ žal dítěte, ale provázet ho chápavou a přirozenou cestou truchlení a hojení.

Pěstouni k tomuto potřebují schopnost zrcadlit, pružně a empaticky myslet na dítě a vyjadřovat se tak, aby si mohlo dítě s jejich pomocí osvojovat dovednosti, které potřebuje k zvládnutí ztráty. Jedná se o to, umožnit dítěti sdílet a chápat své pocity, postoje, touhy, naděje, poznání, představivost a být je schopen vidět u druhých.

Pěstoun toto může podpořit především tím, že:

- vytváří spojení mezi minulostí a přítomností dítěte,
- sleduje změny v chování (včetně běžných rituálů a návyků dítěte),
- aktivně a pečlivě dítěti naslouchá,
- poskytuje dítěti strukturu, ve které může přemýšlet o sobě a svém životě,
- pomáhá dítěti vnímat smysl zkušenosti (a to jak s ohledem na minulost, tak i současnost).

Jak mohou pěstouni podporovat rozvoj sebedůvěry dítěte?

- Poskytovat bezvýhradné přijetí i negativních emocí, akceptovat potřebu dítěte někdy se ve vztahu stáhnout, udržovat relativně emocionálně neutrální prostředí.
- Bezpodmínečné přijetí je vyjádřeno slovy, gesty, tónem hlasu. Umožnit dítěti být předmětem konstantního předmětu zájmu a sdílení (dítě v tomto období potřebuje dostatek pozornosti, dítě traumatizované ztrátou nelze „rozmazlit“).
- Vytvoření prostředí, kde děti mohou zažít pocit úspěchu při plnění úkolů, přijímat chválu a ocenění.
- Věřit v potenciál dítěte a dávat mu to průběžně najevo.

Tyto děti se v pěstounských rodinách opět učí důvěřovat světu, jiným osobám i samy sobě. Učí se akceptovat, že život je bohužel plný ztrát, z nichž mnohým nejde předejít nebo se jim vyhnout, ale lze v kontaktu s blízkými čerpat sílu pro jejich zvládnutí.

Pěstouni mohou podporovat budování autonomie následovně:

- Uznávat dítě jako jedinečnou a nezávislou osobnost.
- Uznávat potenciál dítěte, včetně akceptace vývojově odpovídajících rozhodnutí (např. o oblečení či jiných formách sebeprezentace).
- Nastavit emocionálně vřelé a bezpečné hranice vztahu, aniž by byli příliš dotěrní, respektovat soukromí dítěte.
- Nabízet možnost volby, umožnit dítěti, aby podstoupilo určitá vývojově přípustná rizika.
- Používat vyjednávání a kooperativní opatření k usměrňování chování, nikoliv trest.

8.3 Specifika příbuzenské péče

Miloslav Macela

Příbuzenská péče je nejrozšířenějším typem náhradní rodinné péče (v České republice jde o cca 70 % pěstounských rodin). Nejvíce dětí je tedy při ztrátě svého domova a svých dosud primárních pečovateli svěřeno soudem do péče příbuzných či jinak blízkých osob. Tato péče je odlišná od tzv. zprostředkované pěstounské péče, kdy jsou pěstouni a jejich rodina pro děti cizí, neznámí lidé. V zahraničí je formě příbuzenské péče věnována značná pozornost a tento institut je podrobován řadě výzkumů a analýz, které poukazují na skutečnost, že tato forma péče může být riziková, pokud se jejímu průběhu nevěnuje dostatečná pozornost. Na rozdíl od „klasické“ pěstounské péče, na kterou se náhradní rodiče připravují a čekají na umístění dítěte, náhradní péče příbuzné osoby či jiné osoby blízké je ve většině případů neplánovaná a nemůže proběhnout bez přípravy všech zúčastněných na tuto významnou životní změnu. V případě cizí pěstounské péče se provádí zprostředkování této péče. Jde zpravidla o téměř roční proces, do kterého člověk vstupuje s určitou představou, přesvědčením a motivací, která se v průběhu zprostředkování dále utváří. Zprostředkování pěstounské péče se však neprovádí v případě, kdy návrh na svěřeni dítěte do pěstounské péče podala fyzická osoba k dítěti příbuzná anebo blízká dítěti nebo jeho rodině.

Pokud je ohrožená rodina sledována (pod dohledem OSPOD), je možné, aby se částečně připravila na situaci, kdy dítě bude přecházet do péče příbuzného v rámci rodinného systému. Jsou ovšem i situace, kdy se dítě v příbuzenské péči ocitá ze dne na den.

Nejčastější příčiny umístění dítěte do příbuzenské péče (Uhlířová a kol., 2010):

- náhlé úmrtí z důvodu nemoci či nehody rodiče(ů),
- úmrtí jednoho z partnerů, které vede k tomu, že druhý partner situaci nezvládá a děti opouští,
- mládí a nezralost matky, která péči o své dítě nezvládá,
- odebrání dítěte rodiči (nejčastěji matce), který žije sociálně patologickým způsobem života,
- psychiatrická diagnóza rodiče(ů),
- rodič(e) jsou ve výkonu trestu,
- rodiče, u kterých se projevila závislost na drogách či alkoholismus.

Vzhledem k tomu, že se jedná o skutečně obtížné a složité životní situace, ve kterých se nachází dítě buď náhle, nebo je muselo prožívat dlouhou dobu, jeví se příbuzenská náhradní péče jako prospěšné řešení zejména z následujících důvodů, kdy příbuzenská péče:

- je rodinnou péčí, která může poskytnout dítěti bezpečné pečující prostředí a adekvátně naplňovat jeho potřeby,
- umožňuje, aby o dítě pečoval někdo, ke komu má dítě vztah a kdo je pro něho důležitý,
- znamená pro dítě pokračování života v přibližně stejném rodinném rámci,
- snáze udržuje vazby dítěte s jeho biologickou rodinou, sociálním prostředím, kulturním prostředím apod.

Pokud je příbuzenská péče funkční a dítě v ní může vyjadřovat své názory, pocity a přání, pomáhá mu ke znalosti, zkoumání a zachování vlastní identity (včetně všech aspektů utvářejících identitu, jako je např. etnicita).

Tak jako je příbuzenská péče unikátním a přitom přirozeným způsobem zajištění péče o dítě, které potřebuje vyrůstat mimo vlastní rodinu, nese s sebou některá specifika, na která musí být pomáhající profese připraveny a pracovat s nimi. To, co se snadno uplatňuje u „cizích“ pěstounů, může být obtížně uplatnitelné v intimním prostředí příbuzenské rodiny. Ta nemusí akceptovat skutečnost, že je užitečné být v kontaktu s odborníky, je třeba být připraven na problematické situace a umět si říct o pomoc, když je situace náročná. Dítě v příbuzenské péči prochází stejnými pocity ztráty jako dítě v nepříbuzenské péči. Dokonce to má o něco obtížnější, protože jeho pečovatelé si situaci péče o něj tak úplně nevybrali, jsou v obtížném postavení, které může mít následující podoby (Uhlířová a kol. 2010):

- příbuzný pečovatel situací trpí (obviňuje se, že špatně vychoval své vlastní dítě, bojí se, že situaci nezvládne...),
- příbuzný pečovatel se obětuje a veškerou energii věnuje péči o dítě,
- příbuzný pečovatel je manažerem situace.

Všechny situace mají své klady a zápory, každopádně jsou velmi vyčerpávající a stresové a jen obtížně se dají dlouhodobě zvládat bez podpory a pomoci. Navíc příbuzní jsou často ve špatné finanční situaci, mají problémy se zdravím, mohou být unavení (věkový průměr příbuzenských pěstounů je o 10 let vyšší než u zprostředkované pěstounské péče, většinou jde totiž o prarodiče dítěte) apod. Pokud se situace neřeší, může to pro dítě znamenat, že se nebude cítit dobře a poroste v něm zmatek a frustrace z náročného soužití v náhradním prostředí.

Pro komunikaci s dětmi platí v příbuzenské péči stejná pravidla jako při péči nepříbuzných pěstounů. O něco složitějším a ožehavějším tématem může být téma biologických rodičů dítěte, kteří jsou příbuzensky spjati s aktuálními náhradními pečovateli. To, co je na jednu stranu výhodou, tedy že se tito lidé znali a znají, může být na straně druhé velmi složitým problémem. Příbuzenská péče může napomoci udržení kontaktu s rodiči a jejich znalost např. z dětství může být cenným materiálem pro budování vlastní identity dítěte a prací s jeho rodinnou historií. Péči ale může doprovázet velmi silný moment, kterým je složitý vztah k biologickému rodiči dítěte, jenž může vést až k bránění kontaktu s rodičem nebo jeho devalvací v očích dítěte, nebo dokonce vinění dítěte za nastalou situaci.

„Nepřesouvejte vinu za to, co se stalo, z jejich biologických rodičů na ně.“ (Uhlířová a kol. 2010)

Příbuzenská péče je složitou oblastí celého komplexu péče náhradní, a protože je velmi rozšířená, měla by jí být systémově věnována náležitá podpora. Citlivé vyhodnocování situace v příbuzenské péči je základem sociální práce a mělo by bezpodmínečně zahrnovat rozhovory se svěřenými dětmi, podporu při uplatňování jejich práv a při vyjadřování názorů. V příbuzenské péči je nutné obezřetné plánování vstupu do rodiny. Některé rodiny se cítí být obtěžovány pomáhajícími profesionály, protože do té doby s nimi nepřišli do kontaktu a patří přece mezi „normální“ rodiny. Nalezení vhodné a užitečné formy podpory příbuzenské péče má zásadní vliv na život svěřeného dítěte, které ač je s náhradní rodinou spjato pokrevně (nebo blízkým vztahem přes své rodiče), je pro ni stále něčím cizím a často nevítaným.

9 Použitá literatura

1. Ackerman, J., Dozier, T.: The influence of foster parent investment on children's representations of self and attachment figures. *Applied Developmental Psychology* 26 (2005) 507–520
2. Administration, Research, Policy and Practice. Volume 3, Number 1, 2007, pp. 65-82
3. Alderson, P.: *Young Children's Rights: Exploring Beliefs, Principles and Practice*. Jessica Kingsley Publisher. 2008
4. Austin, L.: *Mental Health Needs of Youth in Foster Care: Challenges and Strategies*. Quarterly Magazine of the National Court Appointed Special Advocate (CASA) Association. 2004
5. Bell, M.: *Promoting Children's Rights in Social Work and Social Care: A Guide to Participatory Practice*. Jessica Kingsley Publisher. 2002
6. Buckley, H.: *Child Protection Work. Beyond the Rhetoric*. Jessica Kingsley Publisher. 2003
7. Crowe, L., Murray, J.: *Loss and Grief for Children in Care*. Department of Child Safety within Queensland. 2011
8. Crowe, L., Murray, J.: *Loss and Grief for Children in Care*. Department of Child Safety within Queensland. 2011
9. Davies, G., M., Westcott, H., L.: *Interviewing Child Witnesses under the Memorandum of Good Practice: A research review*. Police Research Series Paper 115. 1999.
10. Epstein, J.: FOREWORD: WHY "THE CHILD WITNESS" NOW?. *WIDENER LAW REVIEW*. 2010. 16/2. Dostupné z: <http://widenerlawreview.org/files/2011/03/Epstein-Foreword.pdf> (ze dne 24.8. 2013)
11. Fox, A., Frasch, K., Berrick, J.: *Listening to children in foster care. An Empirically Based Curriculum*. University of California, Berkeley Child Welfare Research Center. 2000
12. Gee, S., Gregory, M., Pipe, M., E.: What colour is your pet dinosaur?" The impact of pre-interview training and question type on children's answers', *Legal and Criminological Psychology*, 1999/ 4, str. 111-128.

13. Government of Saskatchewan: Provincial Child Abuse Protocol 2006. Updated 2011. Dostupné z: <http://www.socialservices.gov.sk.ca/child-abuse-protocol.pdf>
14. Harden, B., J.: Safety and Stability for Foster Children: A Developmental Perspective. Children, Families, and Foster Care. The Future of children. Volume 14, Number 1. 2002.
15. Hrušáková, M, Králíčková, Z.: České rodinné právo. Masarykova universita. 2006
16. Katz, I.: Approaches to empowerment and participation in child protection in Cloke, C. (ed) (1997) Participation and Empowerment in Child Protection, John Wiley/NSPCC
17. Krähenbühl, S.: Interviewing young children: protocol, practice and perception in police interviews. 1993. Dostupné z: <http://www.childhoodstoday.org/download.php?id=16>
18. Larson, L., A.: Interviewing child witnesses. Doctoral dissertation, Department of Psychology, Götteborg University, Sweden. 2005. Dostupné z: https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/150/3/A_Larsson_2005.pdf.txt. (ze dne 24.8. 2013)
19. Lee, N.: Childhood and society. Growing up in an age of uncertainty. Open University Press. Buckingham . Philadelphia. 2001
20. Littlechild, B.: Children's rights to be heard in child protection processes – law, policy and practice in England and Wales. Child Abuse Review. 2000 (9), str. 403-415
21. Merchant. L., Toth, P. (ed.): Child Interview Guide. Harborview Centre for Sexual Assault and Traumatic Stress and Washington State Criminal Justice Training Commission. 2006.
22. Nybom, J.: Visibility and "child view" in the assessment process of social work: cross-national comparisons. International Journal of Social Welfare. 2005 (14), str. 315-325
23. Shemmings, D.: Professional's attitudes to children's participation in decision making dichotomous position doctrinal contest. Child and family social work. 2000. 5 (3), str. 235-244
24. Sinclair, R.: Identity lost and found: Lessons from the sixties scoop. First Peoples Child & Family Review. A Journal on Innovation and Best Practices in Aboriginal Child Welfare

25. Skivenes, M., Strabau, A.: A child perspective and Children's Participation. 2006. 16 (2). Children, Youth and Environments.
26. Taplin, S.: Is all contact between children in care and their birth parents 'good' contact? NSW Department of Community Services. 2005
27. Uhlířová, V. Dítě ve výchově příbuzných. Rozum a Cit. 2010.
28. Vis, S., A., Holtan, A., Thomas, N.: Obstacles for child participation in care and protection cases why norwegian social workers find it difficult. Child Abuse Review. 2012 (21), str. 7-23
29. Vis, S., Thomas, N.: Beyond talking: children's participation in Norwegian care and protection cases. European Journal of Social Work. 2009. 12 (2), str. 155-168

Právní normy:

Mezinárodní smlouvy

- Evropská úmluva o uznávání a výkonu rozhodnutí o výchově dětí a obnovení výchovy dětí (Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 66/2000 Sb. m. s.)
- Evropská úmluva o osvojení dětí (Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 132/2000 Sb. m. s.)
- Evropská úmluva o výkonu práv dítěte (Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 54/2001 Sb. m. s.)
- Úmluva o pravomoci orgánů, použitelném právu, uznání a výkonu rozhodnutí a spolupráci ve věcech rodičovské zodpovědnosti a opatření k ochraně dětí (Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 141/2001 Sb. m. s.)
- Evropská úmluva o právním postavení dětí narozených mimo manželství (Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 47/2001 Sb. m. s.)
- Haagská úmluva o ochraně dětí a spolupráci při mezinárodním osvojení (Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 43/2000 Sb. m. s.)
- Listina základních práv a svobod (zákon č. 23/1991 Sb.)
- Úmluva o právech dítěte (Sdělení Federálního Ministerstva zahraničních věcí pod č. 104/1991 Sb.)
- Úmluva o styku s dětmi (Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 91/2005 Sb. m. s.)

Zákony

- Zákon č. 89/2012 Sb., nový občanský zákoník, ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 99/1963, občanský soudní řád, ve znění pozdějších předpisů
- Zákon o sociálněprávní ochraně dětí č. 359/1999 Sb., ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 140/1961 Sb., trestní zákon, ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 141/1961 Sb., trestní řád, ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 108/2006, o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 218/2003 Sb., v aktuálním znění o odpovědnosti mládeže za protiprávní činy a o soudnictví ve věcech mládeže
- Zákon č. 97/1963, o mezinárodním právu soukromém a procesním, ve znění pozdějších předpisů
- Metodické doporučení MPSV č. 9/2009 k sociální práci s ohroženou rodinou

Podzákonné normy

- Instrukce MPSV č. j. 21-12242/2000, kterou se stanoví rozsah evidence dětí a obsah spisové dokumentace o dětech vedené orgány sociálněprávní ochrany dětí a obsah spisové dokumentace o žadatelích o osvojení a o svěření do pěstounské péče
- Instrukce MPSV č. j. 142/2007 – org., kterou se upravuje postup při výkonu soudních rozhodnutí o výchově nezletilých dětí
- Metodické doporučení MPSV č. 2/2010 pro postup orgánů sociálněprávní ochrany dětí při případové konferenci
- Metodické doporučení MPSV č. 1/2010 k postupu orgánů sociálněprávní ochrany dětí v případech adresného souhlasu rodiče k osvojení dítěte
- Metodické doporučení MPSV č. 2/2009 k vyhodnocování situace dětí v obtížné sociální situaci
- Metodické doporučení MPSV č. 3/2009 k vytvoření individuálního plánu péče o dítě
- Metodické doporučení MPSV č. 9/2009 k sociální práci s ohroženou rodinou

Metodika k projektu Hlas dítěte v náhradní rodinné péči a jak mu naslouchat
(reg. číslo MGS/A11/2014) podpořenému grantem z fondů Evropského hospodářského
prostoru v programové oblasti Ohrožené děti a mládež.

Vydal: Kruh rodiny, o.p.s., Prosecká 851/64, Praha 9 (www.kruhrodiny.cz)
ve spolupráci s Nadačním fondem J&T, Prosecká 851/64, Praha 9 (www.nadacnifondjt.cz).

Rok vydání: 2015

Vydavatel - Národní institut pro děti a rodinu, z.s., Trenčínská 2632/2, Praha

Nakladatel - Kruh rodiny, o.p.s., Prosecká 851/64, Praha

ISBN 987-80-87066-05-8